

ƏSĞƏR FƏRDİ

ƏLİFBA FİTNƏSİ

TƏBRİZ - 2002

Kitabın adı:.....Əlifba fitnəsi
Müəllif:.....Əsgər Fərdi
Nəşr edən:.....Aran mədəniyyət mərkəzi - Təbriz
Tiraj:.....3000
Çap tarixi:.....2002

ÖN SÖZ

Şübhə yoxdur ki, son zamanlar bir çox müsəlman dövlətlərində baş vermiş dini hərəkətlərin nəticəsiz qalmasının əsas səbəbi həmin ölkələrdə ziyalı təbəqənin səhv ideologiyaya yiyələnməsi olmuşdur.

Tarixi diqqətlə araşdırdıqda məlum olur ki, ictimai-siyasi ideoloji mübarizələrimizin qarşısı daim düşmənlər tərəfindən amansızcasına alınmış və adətən onlar əvvəldə nəzərdə tutulan hədəf və məqsədlərə çatıb bilməmişlər. Lakin tariximiz heç də özümüzdən olan tarixçilər tərəfindən deyil, əcnəbilər və bu ölkə ictimaiyyətinə yad olan şəxslər tərəfindən yazıldığı üçün heç vaxt öz dolğun əksini tapmamış və onun ən mühüm səhifələri bizlər üçün qaranlıq qalmışdır. İctimai-siyasi cəhətdən doğru-düzgün təhlil olunmuş tarix kitablarında bu özünü daha qabarıq şəkildə əks etdirir. Yaxın keçmişimizə nəzər saldıqda tariximizdə nə qədər qaranlıq qalan və bəzən mənliliyimizə zərbə vuran acınacaqlı hadisələrdə qarşılaşıyıq. İngiltərə və ABŞ-ın yürütdüyü imperialist siyasətlərə qeydsiz-şərtsiz tabe olan Pəhləvi rejiminin 40-50-ci hakimiyyət illərinə nəzər salaq. İranda neftin milliləşdirmə hərəkatı tarixi baxımdan lazımcına təhlil olunmuşdurmu? Qəvamus-səltənə, Məhəmməd Əli Furuqi, Xəlil, Məliki, Seyyid Həsən Tağızadə, Mirzə Kuçikxan Cəngəli, Heydər Əmioğlu, Mirzə Təqixan Əmirkəbir, Hacı Mirzə Ağası, Məhəmməd Əli Tərbiyyət, Cəfər Pişəvəri kimi şəxsiyyətlərin qəhrəman nümayəndəliyi və ya xidmətləri olduğu kimi işıqlandırılmışdır? Onlar barədə lazımi mütləq və araşdırmalar aparılıbmı? Bəzən təcrübəli xainlər millət qəhrəmanı səviyyəsinə yüksəldilməyiblərmi?

Müasir dövrdə həmin siyasətlər təkrarlanır, yeni «ideoloq» və «mütəfəkkirlər» vasitəsilə xalqımız üçün neçə-neçə qəhrəmanlar hazırlanır. Görəsən bir zamanlar Sovetlər İttifaqının Gilan vilayətini doğma İran torpağından ayırıb öz torpaqlarına qatması lazımı şəkildə mühakimə olunmuşdurmu?! Nə üçün bir ildən artıq Azərbaycanda hakimiyyətdə olmuş Azərbaycan demokrat firqəsinin barəsində müstəqil bir kitab, hətta bircə kitab olsa da belə, yazılmayıb?!

Təbriz müsəlman xalq hərəkatının səbəbləri, gizli sənəlləri və onun başqa hadisələrdə əlaqəsi, Kürdüstan firqələrinin müharibəsi, Türkmənçay səhrasının fitnəsi və... digər hadisələr üzərində tədqiqat aparılıbmı?

Hal-hazırda üç müstəqil ölkə və üç muxtar respublikaya çevrilmiş cənnətməkan güşələri (Qafqazın 17 şəhəri) İranın yaralı sinəsindən qoparan on illik Rus-İran müharibəsi və onun ürək ağrısından səbəbləri layiqincə araşdırılıbmı?!

Qırxıncı illərə qədər İranın ərazi tərkib hissəsi olan Bahreyn haqda nə qədər məlumatımız var?! Firuzə kəndinin keçmiş Sovet respubliklarından biri Türkmənistana birləşdirilməsi neçə..?!

Seyyid Məhəmməd Mücahidin kim olduğunu bilirikmi!

Bu kimi görkəmli şəxsiyyətlərə qarşı olan soyuqqanlılıq və unutqanlıq tədricən mübariz vətən fədailərinin qondarma və süni şəxsiyyətlərlə əvəz olunmasına səbəb olmamışdırı?! Kaşiful-Ğitanın, Naininin, Mir Fəttah Mərağeyinin kim olduğunu bilsək vilayəti-fəqih məsələsinin yeni bir siyasi konsepsiya olmamasını dərk edər və onun köklərinin islamın ictimai-siyasi tarixində daha dərin olmasını başa düşərik. Görəsən Axalçı sazişinin nədən ibarət olduğunu bilirikmi? Heç rəvadırmı ki, yenə də Pəhləvi rejiminin təfəkkür-tərzi və

təbliğat təsirlərinə qapılaraq bütün sualların qarşısında deyək: «Başımıza gətirilən bütün bu müsibətlər Qacar şahlarının ləyaqətsiz hökmranlığı və Səfəvilərin zülm və cinayətləri sayəsində olmuşdur?!»

Əcnəbilərin ağzında çeynənib tüpürülən saqqıza bənzər bu kimi tikanlı sözləri kövşəməklə, içində oturduğumuz evin tavanını öz başımıza uçurmuş oluruq; bununla da yenidən şüəliyin Ələvi və Səfəviliyə parçalanmasını müşahidə etmək zorunda qalıırıq!

Məşrutə inqilabı barədə yazılmış çox sayılı əsərləri nəzərdən keçirək. Nə üçün Arazın o tayından olan məşrutəçilər haqda bir dənə də olsun kitab yazılmamışdır? Azərbaycan cümhuriyyətinin banisi olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Tehrandə «İrane no» (Müasir İran) qəzetini nəşr etdiyini bilirsinizmi?! Erməni daşnakı Yefrem xanın Kürüstəndən İrana gəlib Təbriz mücahidlərinə qoşulması, Tehran nizamilərinin rəhbərliyinə qədər yüksələrək Səttərxanı Atabəy bağında güllələməsini və Fəzlüllah Nurini edam etməsini eşitmisinizmi? Nə üçün Məşrutə inqilabına Qafqazdan «Molla Nəsrəddin» jurnalı istiqamət verir, sonralar onun 8 nömrəsi Təbrizdə nəşr olunaraq yayılır və Tehrandə Seyyid Əşrəfuddin Gilani tərəfidən fars dilinə tərcümə edildikdən sonra «Şimal küləyi» adı ilə nəşr edilir?

Seyyid Cəmaləddin Əfqani həqiqi mənada kim olmuşdur? Onun islam dünyasına rəhbərlik iddiasında olan Osmanlı xilafəti ilə necə rəbitəsi var idi? Nə üçün Məşrutə inqilabı, nə üçün qanun, nə üçün müəssislər məclisi, nə üçün islam dünyası birliyinə dəvət, nə üçün Seyyid Cəmaləddin Əfqani, nə üçün əlifbanın dəyişdirilməsi, örpək və çadranın qadağan olunması, dimdikli şapka iddiası, yeni şeir üslubu və bu kimi sair işlər Qafqaz və Osmanlılardan İrana gətirilir?

Nə üçün Mirza Ağaxan Kermani, Şeyx Əhməd Ruhi, Mirzə Yəhya Səbah Əzəl, Mirzə Hüseynəli Nuri (Bəhaullah), Məhəmməd Əlixan Tərbiyə, Seyyid Hüseyn Tağızadə, Seyyid Hüseyn xan Ədalət, Mirzə Həcən Rəşdiyyə, Arif Qəzvini, Əbdülqasim Lahuti Kermanşahi və s. Osmanlı dövlətinə müraciət edirlər?!

Nə üçün London, Kazan Sankt-Peterburq daim İran və islamşünaslığın mərkəzləri olmuşdur? Ümumiyyətlə tarix və cəmiyyətin hərəkət istiqamətinin təyin olunmasında şərqşünasların nə kimi rolu olmuşdur?

Bu günlər Amerika dövlət departamenti tərəfindən ayrılmış xüsusi büdcə ilə Ehsan Yarşatirin rəhbərliyi ilə «İranika» ensiklopediyası yazılır.

Son yüz ildə «Tənbəki yasağından» başlayaraq islam inqilabınadək ruhanilər tərəfindən həyata keçirilən qiyam və üsyanlar nə üçün məğlubiyyətə uğramışlar?

Nə üçün Peyğəmbərin gətirdiyi şəriətdən yüzlərlə müxtəlif anlayışlar əldə olunmuş və islamda dərin qatlar yaradaraq saysız-hesabsız müharibə, nifaq və qarşıdurmalar yaradılmışdır?!

İslamın daxilində müxtəlif firqə və cərəyanlar yaradan məzhəbçilər necə də qorxulu düşmənlərə çevrilmişlər!

Məgər bu günlər zahirdə dini bütün ideologiyalardan daha üstün tutaraq onun vasitəsilə hakimiyyətə gəlmək istəyən, dünyəvi işləri və müsəlmanlar üzərində hökmranlığı əlinə alıb onu öz imperialist ağalarına təhvil və təslim etmək istəyən daxili mizdurlar azdırmı?! Onlar adətən öz məqsədlərinə nail olduqdan sonra dini, siyasətdən ayrı olan əxlaqi və vicdani bir iş hesab edir, onun həqiqi davamçılarını isə ruhsuz bir ideologiyanın varisləri adlandırırlar.

Qarşınızda olan bu kitabda islam dünyasının peykərinə batırılmış mənfur caynaqların biri haqda - əlifba islahatı və onun təhlili tarixi haqda söhbət açacağıq.

EPİLOQ

Qorxum budur oyun ola
Millət yenə qoyun ola.
Kimdir bizə boyun ola?
Ki, qurdu biz qova bilək.
Qurdun şərin sova bilək.

Ustad Şəhriyar

Ən qədim insan məskənlərindən biri olan Azərbaycanımızın başına nələr gəlməmişdir?! Nə üçün min illər boyu ilahi qanunlarla yaşayan millət bir əsr əsirlikdə olmalıdır? Məzlum Azərbaycan xalqı yetmiş ildir ki, dərd-qəm içərisində fəryad edir. «Dədə Qorğud» öz sazını əlinə alıb ağılar söyləyir; öz acı talehinə nəzər salıb ağlayır və Oğuz övladlarının qəlbinə dağ çəkir.

Min illər tarixi olan Oğuz elinin həsrətini çəkib göz yaşlarını şələlə axıdır. Axı, bir daha Azərbaycanın yaralı kökünə düz tökürlər. Dədə Qorqudun, Şan İsmayıl Xətəinin kitabları namərdlərin əlinə düşərək qara yellərlə soğrulub məhv edilir.

O dəhşətli gündən başlayaraq diyarımın min illərdən yadigar qalmış daş yaddaşını ovmağa, tariximizin şanlı keçmişlə bəzən səhifələrini ləkələməyə başladılar.

Günlərin bir günü sərv qamətli «Qarabağımı» qaraçıların əlində sınımış-əzilmiş gördüm ki, «Şur» və «Şahnazı» yetim tək kimsəsizləşmiş sızıltıya bənzəyir; «Kəsmə şikəstə» avazı ilə «Dəşti Mahura» elə bir «Şur» oxudum ki, birdən sənin «Humayun nəğmələrini eşitdim.

Mənim məzlum diyarım! Sənin «Qütbəti»nin və «Yanıq bayatıları»nın döyüş nərəsinə çevrilməsini, düşmənlərini məğlub edib Şərur və Naxçıvan çuxurundan tutaraq Təbrizin küçələrindəkə dolanmasını çox gözəl xətriləyirəm. Səsini eşidib «Vağzalı» nəvası ilə Təbrizdə gözümlə yoluna dikdim. Sənin «Ruhani» səsini eşidib «Yanıq Kərəmini» hiss etdim. Öz-özümə dedim: Ah! Bu gələn yarın özüdür! Sonra çöhrəndə «təcnislə» dolu olan divanını gördüm!

Heyf! Heyf ki, bir daha özümüzlə yadlaşırıq!

Mənim Bakım! Mənim Şəkim!

Mənim Şuşam! Mənim Şamaxım!

Mənim Şəmkirim! Mənim Şirvanım!

Nardalanım! Naxçıvanım!

Ərçivanım! Lənkəranım!

Nə vaxtadək sənin həsrət odunda qalaçağam? İstəyirsən şadlıq paltarını çıxarıb bir daha matəm libası geyinim?

Abşeronum, Qubam mənim!

Kəlbəcərim, Binəm mənim!

İşkəncəmi istəyirsən, Gəncəm mənim!

Yenə məndən üz döndərüb yadlaşmaq mı istəyirsən?!

Canım! Gözum, hər sözüm!

Sənsiz mən necə dözüüm?

Yenə də Mirzə qələmini sındırıb Reyhani xəttini qarət etmək istəyirlər.

Yox... Bir daha Koroğlu qaytarmasına qulaq asıram ki, pəhləvanlarını ətrafına yığsın. Ucalt fəryadını! Ehtiyatlı ol!

Pəncərədən daş gəlir!!! Ay bəri bax! Bəri bax!

Xarici səs-sədalara (musiqilər) susdur!

Sən ordan gəl, mən burdan! Kor olsun düşmənlərimiz!

Aman Allah! Yenə şeytan gəlib iman apara!

Qoruyun, qoymayın imanınızı şeytan apara!

Şəhriyar

XƏTT VƏ ƏLİFBALARIN TARİXÇƏSİ

Elmi məlumatlara əsasən, xətt və yazı ilk dəfə Şumerlər tərəfindən ixtira olunmuş və ilk dəfə finikiyalıların arasında geniş yayılmağa başlamışdır. Sonradan 22 hərfdən ibarət olan dünyanın ilk əlifbası kimi özünün inkişaf mərhələlərini keçmişdir. Qrafik xətt növlərindən olan arami, latın, dematik, ibri və həbəmi kimi dünyanın qədim xətlərinin məhz bu yazı növü qoymuşdur. Yapon, Çin xətlərindən başqa dünyanın bütün xətləri Şumerlərin ixtira etdikləri xətlər meydana gəlmişdir.

Digər millətlər bu xətdən istifadə etsələr də mədəni, coğrafi, tarixi və sosioloji baxımdan onda bəzi dəyişikliklər aparmış və daha da təkmilləşdirmişlər. Yaşadıqları ictimai şəraitə uyğun olaraq hər bir xalq müxtəlif millətlərinin bəzi adət-ənənə, ahəng qanunu və ifadə tərzlərinin təsirinə məruz qalırlar. Xətt və yazı da həməən qayda üzrə bir millətdən başqa bir millətə keçir və ya həməən millətin öz razılığı ilə qəbul olunur. Yunanlar ilk dəfə yazmağı Seyda şəhərində yaşayan Finikiya şahzadəsindən öyrənmiş və Miladdan doqquz əsr əvvəl sağdan sola yazılan bu üsluba müəyən əlavələr etməklə onu öz əlifbaları kimi qəbul etmişlər. Üstündən dörd əsr keçdikdən sonra isə istifadə etdikləri əlifbanın milli ruhiyələri ilə uyğun olmamasının zəruriliyini hiss edib soldan sağa yazmağa başlayırlar. Miladdan yeddi-səkkiz əsr əvvəl yunanlar İtaliyanın mərkəzi vilayətlərindən biri olan Latyuma hücum etməklə bu günlər Latın əlifbası adlanan qrafikanı onlara qəbul etdirmişlər. Bu əlifba qüdrətli Roma imperatorunun vasitəsilə bütün Avropa ölkələrində geniş

surətdə yayılmış və iyirminci əsrin ikinci on illiyinədək bütün Avropa ölkələrində və Amerikada istifadə olunmuşdur.

Deyilənlərə görə, Finikiyalılar tərəfindən ixtira olunan bu xətt Həbəşilər tərəfindən Hicaza gətirilir bəzi dəyişikliklər aparıldıqdan sonra bu günlər istifadə olunan nəsx xəttini yaradır. Beləliklə, yeni mənşəli xətlər müxtəlif hissələrə bölünür.

Palmir və Nabti xətləri Samilər tərəfindən geniş istifadə olunurdu. Palmir əlifbasından sonralar Sıryak və Stranklu əlifbalar meydana gəlir. Sıryak əlifbası mərkəzi Asiyaya qədər yayılır. Beləliklə, türklərin böyük bir hissəsi mədəniyyət və sivilizasiyaya nail olur və əlifbadan (yazıdan) ilk dəfə istifadə edən türk qəbiləsi isə Uyğur adlandırılır.¹ Sonralar isə Kalmık, Monqol, Mançur və Köy türk əlifbaları meydana gəlir.

Bu günlər istifadə olunan ərəb qrafikası yuxarıda adları çəkilən əlifbalardan götürülmüşdür.

Diqqət etsək məlum olar ki, bəzi millətçi şəxslərin iddialarının əksinə olaraq, bu xətt heç də ərəb və fars xalqlarına deyil, türklərə aiddir.

Armi və ya Məsnəd xətti də həməən xətdən meydana gəlmişdir. Pəhləvi xəttinin İraqi və Sasani adlanan müxtəlif növləri də məhz bu xətdən meydana gəlmişdir. Sasanilərin hakimiyyət dövründə bir tərəfdən bu xətdən geniş istifadə olunması, digər tərəfdən də ərəbdər arasında yayılmış əlifbanın sadəliyi, həmçinin islam mədəniyyətinin geniş surətdə İranda yayılması bir-birindən ayrı düşmüş eyni mənşəli bu iki əlifbanın bir daha yaxınlaşmasına səbəb olur. Belə bir yaxınlaşma nəticəsində ərəb dilindən fars dilinə külli

¹ Uyğur - yəni mədəni.

miqdarda söz keçərək onu daha da zənginləşdirir. İran şairlərindən bəziləri bu cərəyana qarşı müxalif mövqe tutsalar da, fars dili hələ də ərəb kəlmələrini qəbul edirdi.

Tədricən əsas fars dilində olan divanlar, klassik mətnlər, Quranın təfsir və tərcümələri yazılmağa başlandı. Beləliklə elmi və mədəni oxşarlıq nəticəsində meydana gəlmiş əlifbanın sayəsində iranlıların dil və ədəbiyyatı daha da inkişaf etməyə başladı. Müsəlman ölkələrinin bu əlifbanı qəbul etmələri də məhz belə olmuşdur.

Vahid din və məktəbə etiqadı olan bu millətlər öz müştərək əlifbalarında dil, tarix və yaşadıqları şəraitə uyğun olaraq müəyən dəyişikliklər apardılar. Osmanlı türkləri divai və rüqə, ərəblər əvvəllər kufi, sonralar süls və nəsx xətlərini, Urdu dilli xalqlar (Pakistan, Kəşmir və s.) təliq, nəstəliq və şikəstə xətlərini öz yazılarına əlavə etdilər. Hər bir millət öz dil və ahəng qanunlarına uyğun olan əlamət və nişanələr tərtib edib onu əlifbaya əlavə edirdilər.

İrandan Hindistan, Pəncab, Türkistan və Çinədək, Şimali Asiyadan Şimali Afrikayadək, Türkiyədən Orta Asiyadək ərəb və ya islam əlifbası adlanan bu xətt üslubu Yer kürəsinin bir milyarddan çox əhalisi tərəfindən tanınmağa başladı.

Ona görə də bu əlifba dini və mədəni baxımdan müsəlmanlar üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Peyğəmbər (s) və məsum imamlar (ə) yazıya böyük diqqət yetirərək öz davamçılarına xətt və yazının öyrədilməsinə və onun daha da təkmilləşdirilməsinə səy etmələrini tövsiyə etmişlər.

Əli (ə) bu barədə buyurur:

«Cənnət «Bismillahir-rəhmanir-rəhim» ayəsini gözəl xətlə yazanlara vacib olar».

Ərəb əlifbasını ən gözəl xətt nümunəsi hesab edən Əli (ə) başqa bir yerdə bu barədə buyurur:

«Gözəl xətt yoxsullar üçün var-dövlət, varlılar üçün gözəllik, böyükklər üçün isə kamal sayılır».

ƏRƏB ƏLİFBASININ İSLAH VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNDƏ APARILAN ELMİ İŞLƏR

Türk dili dünyanın çoxsəsli dillərindən biri olduğu üçün Uyğur əlifbası müəyən çatışmazlıqlar üzündən kanara qoyuldu və onun yerinə ərəb əlifbası qəbul olundu. Lakin bəzi qusurların aradan qaldırılması və türk dilinə xas olan səsləri müəyən işarələrlə bildirmək üçün bu əlifbaya da bəzi əlavələr lazım idi. Başqa millətlər kimi türklər də əlifbanın öz dillərinə uyğunlaşdırılması üçün zəhmətə qatlaşmalı oldular. Çap maşını meydana gəlməklə, əlifbanın təkmilləşdirilməsi məsələsi bir daha çoxlarını özünə cəlb etdi. Əlifbanın başqa bir əlifba ilə dəyişdirilməsi nə qədər çətin olsa da, ilk dəfə bunu türkoloqlar və türk dilli əhali təcrübədən keçirdi. Mahmud Kaşğəri «Türk dilinin divanı» adlı kitabını yazmaqla bütün bu səyləri həyata keçirdi. Yazılışda olan bəzi çatışmazlıqlar bir müddət unuduldu. Bu proses yenidən 500 il əvvəl Vüsal Ənqərəvinin rəhbərliyi ilə tam yeni üslubda başlandı. Sadə türk dili havadarları bəzi kəlmələrin yazılışında islahatlar aparmağa başladılar. Türk (ترک) kəlməsinin yazılışında dəyişiklik apararaq onu (تورک) şəklində yazdılar. Belə bir dəyişiklik apardıqdan sonra onlar isteza olunaraq «vavlı türk» ləqəbi ilə adlandırıldılar. Nəticədə türklər böyük çətinliklərlə üzləşirlər. Mədəni mübarizədən çəkinən bəzi şəxslər türk dilində səryani, hətta bəzən erməni və yunan

əlifbasından istifadə edir və bununla bir müddət özlərinə təskinlik verirdilər. Lakin millətin xeyrini düşünən islahatçılar əsaslı dəlillərlə ərəb əlifbasını «türk dünyasının» (müsəlman türklərin) əlifbası hesab edərək bu əlifbanın türk dili ilə uyğunlaşdırılması üçün bir çox səylər göstərirdilər.

Xacə Əbül Al ilk dəfə olaraq fars dilində «p», «ç» və «j» hərflərini yazmaq üçün «b», «c» və «z» hərflərinin hər birinə iki nöqtə əlavə edir və bu dəyişiklik sonralar Urdu və Puştu əlifbalarında da aparılır. İslahatçıların apardıqları fəaliyyətlər Əli Şəavi Əfəndinin irəli sürdüyü təkliflərdə davam etdirildi. O, İstanbulda çap olan Tərəqqi jurnalında dərc etdiyi məqalədə öz nəzəriyyəsini digər dörd yeni nəzəriyyələrdən daha üstün tutur. Onun fikrincə əlifbanı fontlaşdırmaq yalnız aşağıda qeyd olunan dörd yolla mümkündür:

1. Sait səslərin hərflərin üzərində hərəkə və nişanələr şəklində yazılması;
2. Hərflərin ayrı-ayrı və böyük xəttlə yazılması;
3. İlk hərəkələrin sətrin içində yazılması;
4. Hərflərin ətrafına nişanə və hərəkələrin artırılması.

AXUNDOVUN TƏŞƏBBÜSÜ İLƏ XRİSTİANLARIN ƏRƏB ƏLİFBASININ DƏYİŞİLMƏSİNƏ DAİR İRƏLİ SÜRDÜKLƏRİ LATINLAŞDIRMA PROSESİ

Əlifbanın dəyişilməsi prosesində Avropa və Çar imperiyasının «iki muzduru» ayrı-ayrılıqda layihə irəli sürsələr də, sonradan onun latın əlifbası ilə dəyişilməsi təklifi ilə çıxış etdilər. Xaricdə hazırlanmış bu plan istismarçı ölkələrin müsəlman şəhərlərində öz siyasətlərini həyata keçirmək və onlar üzərində tam qələbə çalmaq məqsədilə icra olunurdu.

Bir tərəfdən Çar hökuməti və digər tərəfdən də İngiltərə siyasətçiləri istismar etdikləri ölkələrin dini və ictimai adət-ənənələri ilə yaxından tanış olmağa çalışırdılar. Ziyalıları özlərinə cəlb edərək Şərq dilləri mədrəsələri və Şərqşünaslıq mərkəzləri təsis etməyə başladılar. Məşhur şair və yazıçı Andrey Malerovun atası 1912-ci ildə müsəlman türklərin əlifbalarını latın qrafikası ilə dəyişməkdə böyük səylər göstərir.

Kardinal Murad kimi tanınan Nikolos Murad ilk dəfə olaraq latın əlifbasının Osmanlı dövlətində tətbiq olunması məsələsini qaldırır. Milliyyətçə Polşalı olan Aleksandr Berjinski latın əlifbasının orduda tətbiq olunmasına dair təlimlər verir, Osmanlı Soltanının qızı ilə evləndikdən sonra özünə Mahmud Cəlaləddin adını götürür. (Aleksandr Berjinski müasir türk şairi Nazim Hikmətin əcdadlarından olmuşdur. Bunun üçün də Nazim Hikmət Paşa pasportu almaq istərkən məcburiyyət qarşısında orada Berjinski familiyası qeyd olunur.)

Xarici dövlətlər müsəlman türk ziyalılarının vasitəsilə latın əlifbasını digər türk dövlətlərində də tətbiq etmək istəyirdilər. Beləliklə, bir tərəfdən də (erməni Yaqubun oğlu) Mülküm xan mübarizə meydanına atılır.

Əvəllər özünün həqiqi simasını gizli saxlayan M.F.Axundov qarşılaşdığı şəxslərlə özünəməxsus tərzdə davranır və bəzi ölkə rəhbərlərinə göndərdiyi məktublarda onların razılığını qazanmaq məqsədilə müxtəlif mövqelər tutmalı olurdu. O, öz tərcümeyi-halında əlifbanın dəyişilməsinə dair göstərdiyi ilk səylər haqda yazır:

«1863-çü ildə imperator zat-alilərinin Qafqaza təyin etdiyi nümayəndənin – Mixayıl Qrandovun iznilə fikrimi bildirmək (əlifbanın dəyişdirilməsi) üçün İstanbula getdim.

Səfərimin bütün xərclərini cənab Qrandov ödədi. Onun naziri Qroznı Ştern Rus imperiyasının İstanbuldakı səfirinə yazdığı məktubda da Osmanlı dövlətini mənə bu işdə kömək etməyə əmr edir. Nəhayət Rus imperatorluğunun İstanbuldakı səfiri Draqman Osmanlı dövlətinin sultanı Fuad Paşaya əlifbanın dəyişilməsinə dair kitab təlif etməsini təklif edir».¹

O, din xadimləri ilə qarşılaşdığı zaman dinə qarşı ziddiyyətli mövqe tutmasını gizlətməyə çalışsa da, bu məktubda etiraf edərək deyir:

«İslamı və islam əlifbasını məhv etmək, həmçinin yeni əlifbanın qarşısında ən böyük maneə olan xurafi adət-ənənələri aradan götürmək, Asiya millətlərini qəflət yuxusundan oyatmaq və islamda protestanizm yaratmaq üçün bir neçə müddətdən sonra «Kamalud-dövlə» adlı kitabın təlifinə başladım».²

Axundov məktub yazdığı şəxslərə müxtəlif tərzlərlə müraciət edirdi. Fars millətçiləri ilə apardığı söhbətlər zamanı özünü fars soykökünə mənsub olan bir rəştli kimi qələmə verir. Ataşpərəstlərin dini rəhbəri Mankəci ilə söhbət edərkən isə deyir:

«İndi siz ayrı millət və ayrı məzhəb hesab olunursunuz. Arzu edirəm bu ayrı-seçkilik aradan qalxsın və iranlılar bilsinlər ki, biz farsların ovladlarıyıq. İnsanların ömrü olduğu kimi, dövlət və dinlərin də ömrü vardır... İranda islam dini hələ ki, qalacaqdır, çünki o hələ sona çatmamışdır. Lakin bu münasibət əvvəllərdə olduğu kimi qalmayacaqdır və bir zaman sizlər müsəlman İran camaatının nəzərində hamıdan

¹ «Yeni əlifba və yazışmalar» M. F. Axundov. Tərtibatçı doktor Həmid Məhəmmədzadə, 1357-ci il. Təbriz, səh 352.

² «Yeni əlifba və yazışmalar» M. F. Axundov. Tərtibatçı doktor Həmid Məhəmmədzadə, 1357-ci il. Təbriz, səh 352.

əziz və hörmətli olacaqsınız. Belə ki, sizin ətraf məntəqələrdə məskunlaşmış mühacirləriniz tezliklə öz doğma vətənlərinə qayıdacaqdır».

Axundov mühacirlərin İrana qayıtması ilə şəriətin əvəz olunacağını zənn etdiyi üçün deyir:

«İslam əvvəllər olduğu kimi qalmayacaqdır. Necə istəyir eləcə də qalsın, amma din kimi qalmasın».

Axundov Mülküm xana yazdığı məktubda Qafqaz ermənisi Kələntərovun nəzəriyyəsinə işarə edərək deyir:

«Kələntərov yazır: Mənə elə gəlir ki, müsəlmanlar üçün rus (kiril) və ya digər bir əlifba ilə qazet nəşr etsək, daha yaxşı olar».¹

Qəribədir ki, əlifbanın dəyişilməsi üçün təbliğat aparan və kimlərsə bu işə sövq edən şəxslərin əksəriyyəti ermənilər olmuşlar.

Axundovun əlifbanın dəyişilməsinə dair gətirdiyi dəlillərdən biri də bu əlifba ilə yazılan mətnlərin çətinliklə oxunması olmuşdur. O, bu məsələni həddindən artıq şişirdərək deyir:

«Bir müsəlman uşağının bu əlifbanı öyrənməsi üçün illərlə vaxt sərf etməsi lazım gəlir».

M. F. Axundov uzun illər çalışsa da bir nəticə hasil edə bilməyib məyus olur və ömrünün axırlarını bir növ bədbinliklə keçirir. Bir neçə dəfə پنجشنبه (pəncşənbə) kəlməsindəki nöqtələrin çoxluğunu nəzərdə tutaraq bu əlifbanı kəskin surətdə tənqid atəşinə tutmuşdur.

Deyilənlərə görə bir dəfə ondan iclasa gecikməyinin səbəbini soruşduqda demişdi:

¹ Həməən mənbə, səh. 281. (Erməni alimi Kələntərovun məktubu).

«Səhər xətirə yazmağa başladım, axşamadək ancaq «pənşənbə» sözünün nöqtələrini qoya bildim. (Bu fikir, əlbəttə, millətin ziyalı təbəqəsinin, bütövlüklə xalqın deyil, Mirzə Fətəlinin **özününkü** idi. İndi gərək Axundovun səyi və arzusu ilə həyata keçmiş bu günkü Azərbaycan əlifbası ilə həmin bu «**özününkü**» sözü necə yazılır, ərəb əlifbası ilə necə olur:

اوزونكى - özününkü. Əziz oxucu, hansı əlifbada nöqtələrdən daha çox istifadə olunmuşdur?)

M.F.Axundov məqsədinə çatmaq üçün Fransanın konsulu general Nikolayın İngiltərə və İtaliya vasitəsilə təhrik olunmasını zəruri hesab etmiş və özü də dəfələrlə onlardan bu yardım istəmişdir.

O, ilk novbədə ilan-qurbağaya bənzər bir əlifba icad etmiş, amma müsəlmanları qorxutmasın deyər, sait hərfləri sətirlərin üzərində qoymaqla mərhələli keçid taktikasını seçmişdir. O, son dərəcə zirəkliklə tərtib etdiyi əlifbanı ərəb əlifbası üzərində hazırlamış və hərflərə aid olan sözləri isə Quranın surə və ayələrindən seçmişdi. Nəhayət, Axundov əsas məqsədini izhar edərək latın əlifbasının ərəb əlifbası ilə dəyişilməsi zərurətini «aşkar etmişdir».

Axundovun son təklifi əlifbanın rus hərfləri ilə tənzim olunması idi. Ona verilən tapşırıq bu xətti təklif olunması ilə başa çatdı, icrası isə bolşevik əcdadlarına həvalə olundu.

ERMƏNİ MİRZƏ MÜLKÜM XANIN ƏLİFBANI DƏYİŞMƏK SƏYLƏRİ

Erməni Yaqubun oğlu Mirzə Mülküm xan İsfahan ermənilərindən olmuşdur. İlk dəfə olaraq İranda Frankmason təşkilatını təsis edir. Sonra İstanbulla gəlib orada ərəb

əlifbasının dəyişilməsi üçün yeni cəbhə yaradır. Mülküm xan frankmasonluq proqramını Axundova da təlim verir və onu bu gizli təşkilatın üzvlüyünə qəbul edir.¹

O həməən illərdə müsəlmanların din və mədəniyyətini aradan götürmək istiqamətində hərtərəfli fəaliyyət göstərir və bu sahədə bir neçə kitab və məqalə də yazır. Mülküm xan «Şeyx və vəzir» adlanan 45 səhifəlik kitabında (1324-cü ilin Səfər ayında 1907, Mart) son dərəcə hiyləgərlik və məharətlə ərəb əlifbasının aradan götürülməsi zərurətini açıqlayır.

İslama qarşı yönəldilmiş bu qorxunc və mənfur siyasətin həyata keçirilməsində Mülküm xanın ən yaxın əməkdaşı M.F.Axundov idi. O Mülküm xanla əlifbanın dəyişilməsi haqda on ay məktub yazışmaları aparır. Onun ictimai-siyasi mövqeyindən istifadə edilərək dinsizlik, frankmason ideologiyası və əlifbanın dəyişilməsində çox çalışılır. Mülküm xan Axundova yazdığı məktubda deyir: Hal-hazırkı əlifba şübhəsiz ki, müsəlmanlar arasında çox geniş yayılmışdır. Lakin tədriclə onu dəyişməliyik».

Erməni Mülküm xanın bir çox xarici dövlətlərin rəhbərləri ilə əlaqəsi var idi. O yeni xətt ixtira edib çap maşınları aldıqdan sonra özünəməxsus qurğuşun hərflərlə nəşrə başlayır. Axundovun «Ruhul-qüds» (müqəddəs pyh) adlandırdığı qaniçən erməni daşnakı Mülküm xan rüyalarının çin çıxması üçün Avropaya gedir. 1869-cu ildən başlayaraq Londonda çap olunan Hurriyyət qəzetində ərəb əlifbasının dəyişilməsinə dair öz məqalələrini nəşr etdirir və bu müddət ərzində Avropada yaşayan iranlılarda daim sıx əlaqə saxlayır.

¹ O, erməni olmasını müsəlmanlardan gizlədir və özünü Mülküm xan kimi qələmə verirdi.

DİGƏR İSLAM ÖLKƏLƏRİNDƏ ƏLİFBANIN DƏYİŞİLMƏSİ BARƏDƏ FİTNƏ-FƏSAD

İxtilaf və təəssüb kökünü əkən bu şəxslər əvvəl Mirzə Yusif xan Müstəşarud-dövlə və cavan yaşlarında vəfat edən Cəlaləddin Mirzə kimi bir o qədər böyük əhəmiyyət kəsb etməyən şəxsiyyətlər eyni plan üzrə mübarizəyə başlayırlar.

Bəzi şovinist və fars millətçiləri şərqsünas adı altında casusluq və frankmasonluqdan istifadə edərək Avropaya cəlb olunurlar. Bir neçə ildən sonra başa düşürlər ki, əlifbanın dəyişilməsi məsələsi İranda da baş verməkdədir.

Misir, Əfqanıstan, Türkiyə və İran demək olar ki, eyni zamanda İngilislərin işğalı altına keçir. Rza şah İranda, (29 fevral 1920-ci il), islam mücahidləri və şəhidlərin qanı qurumayan Türkiyədə Mustafa Kamal Atatürk (1923-cü il) ingilislər tərəfindən hakimiyyətə gətirilir.

Hər iki dövlətdə, eyni siyasət icra olunmağa başlayır və hər ikisində iki müxtəlif mərhələlərdə Cumhuriyyət rejiminin tətbiq olunması məsələsi ortaya çıxarılır.

Əlifbanın dəyişilməsi İranda baş tutmasa da, Türkiyədə bu plan həyata keçiridir. Hər iki ölkədə aparılan siyasət Türkiyədə «Şapka» inqilabı, İranda isə «Pəhləvi papağı» adı altında, həmçinin örpəyə və islami geyimlərə qarşı mübarizə ünvanı ilə davam etdirilir. Ərəb və fars kəlmələrinin türk dilindən və ərəb kəlmələrini fars dilindən çıxarmaq məqsədilə Türkiyədə «Türk dili müəssisəsi», İranda isə «Fars dilinin mədəniyyət mərkəzi» təsis olunur. Türkiyə qərb darvazası və

Avropanın dəmir divarı olduğu üçün «Əlifba inqilabı» orada türk ziyalılarının köməyi ilə həyata keçiridir».¹

Əlifbanın dəyişdirmək üçün sonrakı illərdə səy olunsa da, bu cəhdlərin heç bir nəticə vermədi. Baxmayaraq ki, müxtəlif usullarla hazırlanmış əlifbalar təqdim olunurdu. Bunlardan Tağızadə, Nəfisi, Kəsrəvi² və bu kimi digər ziyalı və tanınmış qələm sahibləri bu barədə onlarla məqalə və kitab yazıb edib nəşr etdirdilər. Nəhəyət onlar 1950-ci ildə hamılıqə geri çəkilib İslam əlifbasının qalmasına təkid etdilər.³

Əlifbanın dəyişilməsinə dair Axundova ilk dəfə olaraq etirazını Nəyyir Təbrizi təxəllüsünü daşıyan Höccətül İslam Mirzə Məhəmməd Tağızadə bildirir. Bu barədə ayrıca kitab yazaraq dünya müsəlmanlarını və eləcə də müsəlman ziyalılarını bu təhlükədən agah edir. Əlifbanın dəyişilməsinin sonuncu tərəfdarlarından olan Təbrizli Yəhya Zəka indinin özünədək İranda qüvvədə olan ərəb əlifbasının latın qrafikasına keçirilməsinin qatı tərəfdarlarından biridir. O, «Fars əlifbasının dəyişilməsi» adlı kitab təlif etmişdir və hal-hazırda onu daha da təkmilləşdirmək niyyətindədir.⁴

¹ 1928-ci il noyabr.

² Kəsrəvinin fars dilində məqalələri.

³ Tağızadə 24 fevral 1949-cu ildə Ali elmi tədqiqat mərkəzində hamının qarşısında tövbə edir.

⁴ Yəhya Zəka 2000-ci ilin fevral ayında Tehrandə vəfat etmişdir. Əlifbanın dəyişilməsinə dair Y. Zəkanın türk tədqiqatçısı doktor Rəcədin görüşündə iştirak etdim. Özünü Axundov kimi uduzmuş görsə də, əlifbanın dəyişilməsinin tarixinə dair min səhifəlik kitab yazmışdır. Arzu edirdi ki, onu özü ilə Amerikaya aparıb orada nəşr etdirdir. Rza xanı əlifbanın dəyişdirilməməsində müqəssir hesab edib deyirdi: «O, ruhanilərdən qorxurdu, ona görə də əlifbanı dəyişdirməyə cürət etmədi. Əgər onda Atatürk iradəsi olsaydı, indi biz dinin cəngindən yaxa qurtarmış olardıq».

Bir neçə il çətinlik və çarpışmalardan sonra Azərbaycan Respublikasında ərəb əlifbası latın qrafikası, daha sonra isə Stalinin göstərişi ilə kiril əlifbası ilə əvəz olundu.

SOVET AZƏRBAYCANINDA ƏLİFBANIN DƏYİŞDİRİLMƏSİ

Azərbaycanda əlifbanın dəyişdirilməsinin və İranda bunun həyata keçirilməsinin əsas səbəblərini bu iki cəmiyyətdə mövcud olan sosioloji və mədəni fərqlərdə axtarmalıyıq. Türkiyədə əlifba inqilabının baş verməsinin kökləri bu ölkənin ictimai, siyasi və mədəniyyəti ilə əlaqəlidir. (Təəssuf ki, burada bu haqda geniş söhbət açmaq mümkün deyildir. Ümid edirik oxucular tarixi sənədlərə əsaslanan bu mətləbə yaxından diqqət yetirəcək və müsəlman alim və tədqiqatçılar bu barədə lazımı işlər görəcəklər.)

Azərbaycanda Oktyabr inqilabı qələbə çaldıqdan sonra islam dininə qarşı amansız müharibə başlanır. Ruhanilər və din xadimləri kütləvi şəkildə represiyaya məruz qalaraq güllələnir, dənizə tökülür, həbsxana və sürgünlərdə ömürlük həbs və işkəncələrə düçar olurlar. Kitabxana və evlərdə saxlanılan dini ədəbiyyat tamamilə məhv edilir, hər yerdə dini əqidələri təhqir edən təbliğat və təxribat işləri aparılır. Xəfiyyələr tərəfindən hoqqabaz və yaramaz şəxslər axund və molla kimi tanıtılır, onların çirkin və nalayiq hərəkətləri din xadimlərinin adını ləkələmək üçün ən gözəl fitnə hesab olunurdu. Kommunistlərin öz təhriki falçılar, çindarlar, möhtəkir seyid və mollalar həqiqi din xadimlərinin yerini tutur və öz mənfur simaları ilə ictimai xalqın gözündən salmağa çalışırdılar. Amma bütün bu səy və təlaşlara baxmayaraq, rus işğalçıları müsəlman Azərbaycan xalqı üzərində öz

hakimiyyətlərini istədikləri şəkildə tətbiq edə bilmədikləri üçün yeni araşdırmalar aparmağa başlayır, xalqı öz əqidə və məktəbindən uzaqlaşdırmaq yolunda bütün qüvvəsini səfərbər edir. Kommunist tədqiqatçıları nəticədə bu qərara gəlirlər ki, xalqın öz din və mədəniyyəti ilə əlaqələrini kəsmək üçün ərəb əlifbasını onlara yasaq etmək lazımdır.

Bu Leninin müxtəlif millətlər və müsəlmanlar üzrə müşaviri olan Stalinə həvalə olunur.

Stalin islam dinini aradan götürmək üçün hər şeydən əvvəl, müsəlman ölkələrinin aqidəvi simvolu olan ərəb əlifbasının dəyişdirilməsini nəzərdə tuturdu. Əlbəttə hələ bir qədər əvvəl 1850-60-cı illərdə «Kırım yarımadasında» «İsmayıl Kasprinski» (Qəzənfəri) xalq arasında latın əlifbasının təbliğ və təlim edirdi. Həmçinin Yakutiya türkləri ilk dəfə olaraq Danimarkalı müəllimin səyi nəticəsində latın əlifbasını qəbul edirlər. Qəlimcanın (Alimcan Şərəfov) Türkünstan camaatına latın əlifbasını təlim və təbliğ etməsini də, əlifbanın dəyişdirilməsində edilən səylərdən hesab etmək olar. Bütün bunları nəzərə alaraq Stalin, dil, xüsusilə Marksizmə dair olan mütaliələr əsasında latın əlifbasının Azərbaycanda təbliğ olunmasına xüsusi diqqət yetirir və 1922-cı ildə latın əlifbası Azərbaycanda rəsmi əlifba elan olunur. 1926-cı il fevral ayının 25-də ilk türk qurultayında latın əlifbası rəsmi olaraq Azərbaycan Respublikasının milli əlifbası elan olunur. Bu qurultayda Türkiyə nümayəndəsi Məhəmməd Fuad Kupruluzadə latın əlifbasına keçməyə müxalif olduğunu bildirir.

Belə bir şəraitdə «Əli Turan» (Əli bəy Həsənzadə) və digər türkoloqlar öz yeni fikirlərini bildirməyə fürsət tapıb qurultayda üç təklif irəli sürürlər:

1. Ərəb əlifbasının islah edilməsi və onun rəsmi əlifba kimi saxlanılması;
2. 1922-ci ildən 1926-cı ilədək istifadə olunan latın əlifbasının təsdiq olunması;
3. Kiril əlifbasına keçid.

Stalinin rəhbərlik etdiyi Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi həmin il kiril əlifbasına keçməklə özünün bütün hədəflərinə tamamilə nail olmadı. Lakin latın əlifbasını qəbul etməklə partiya qabağa bir addım atır öz hədəfinə daha da yaxınlaşdı: Beləliklə, 1926-cı ilin mart ayında latın əlifbası Azərbaycanda rəsmi olaraq qəbul olunur. Hökm maarif komissarı (naziri) Mustafa Quliyev tərəfindən icra olunur. Bir çoxları bu əhvalatdan qorxuya düşür. Yeni əlifbaya keçməklə ərəb əlifbasında yazılmış zəngin ədəbiyyatın, minlərlə əlyazma və qiymətli kitabların məhv ediləcəyindən qorxan məşhur bibliograf Salman Mumtaz və özündə gözəl xətt nümunələri olan digər şəxslər nadir kitabaları qorumaq üçün onları Daşkənd, Moskva və Leninqrad (indiki Sankt-Peterburq) muzeylərinə hədiyyə edirlər. Beləliklə, böyük bir millət öz min illik zəngin mədəniyyətinin məhv olma təhlükəsi ilə üzləşir.

Başqa millətlər latın əlifbasına adət etsələr də, azəri türklərinə xas olan səsləri tamamilə təmin edə bilmədiyi üçün bu əlifbaya da müəyyən əlavələr olunmalı və düzəlişlər aparılmalı idi. Bunun üçün də 1928-ci ildə latın əlifbasında müəyyən dəyişikliklər aparıldı.¹

Stalin latın qrafikasına keçməklə kiril əlifbasının tətbiqini yaxınlaşdırmaq və Azərbaycanı Rus Cumhuriyyəti etmək istəyirdi. Bunun üçün də Azərbaycanda kiril əlifbasının tətbiq

¹ «Milli Məcmuə» jurnalı, İstanbul çapı, Fuad Kuprulunun məqaləsi.

olunması üçün fürsət axtarırdı. Əslində mübarizə ərəb əlifbası ilə deyil. İslam dini ilə aparılırdı. Təsadüfə deyil ki, keçmiş SSRİ məkanında yalnız müsəlman respublikalarında əlifba islahatı keçirildi. 1937-ci ildə qanlı represiya illəri başlayır. Din alimləri ilə yanaşı yazıçılar, ziyalılar, alim mütəfəkkirlərə də divan tutulur. Onların böyük əksəriyyəti Sibir meşələrinə sürgün edilir.

Artıq xalqın etiraz etməyəcəyinə əmin olan Stalin 1933-cü ildə bütün müsəlman ölkələrində latın əlifbası geniş yayıldığı bir halda Azərbaycanda latın əlifbasının kiril əlifbası ilə əvəz olunmasına fərman verir. 1937-ci ilin represiyasından iki il sonra, yəni 1939-cu ildə Azərbaycan kiril əlifbası tətbiq olunmasına heç bir müqavimət göstərməyən ilk ölkə oldu. Digər türk dilli ölkələr 1947-ci, bəziləri isə hətta 1957-ci ilədək əlifbanın dəyişdirilməsinə öz etirazını bildiriblər. Əlbəttə, Stalin üçün Azərbaycanda latın və ya kiril əlifbasının tətbiq olunmasının heç bir fərqi yox idi. Onun əsas məqsədi bu millətləri öz uzaq keçmişindən, əsl və kökündən ayırmaq idi. Tədriclə Sovet İttifaqının bütün müsəlman ölkələrində kiril əlifbası tətbiq olundu. Türklərin hüququnu qoruyaçaqlarını iddia edən şəxslər Stalina qoşulur. Onlar nəinki türklərə kömək etmir, əksinə Kommunist Partiyasının rəhbərlərinə türklərlə necə mübarizə aparmalı olduqlarına kömək edirdilər.

Mir Soltan Quliyev, Əhməd Ağayev, Ağə Əlioğlu, Zəki Validi Tuğan və başqaları Stalina kömək etməklə öz milləti ilə açıq-aşkar düşmənçilik etməyə başladılar. Lakin sonralar Stalin məhz həməən şəxsləri öz ətrafından qovur. Belə bir gərkin vəziyyətdə erməni Mikoyan öz milli əlifbasının dəyişilməsinə müqavimət göstərərək buna etirazını bildirir. Erməni və gürcü xalqı xristian olduqaları üçün Stalin onların

əlifbasının dəyişilməsini bir o qədər də zəruri hecab etmirdi. Beləliklə, Ermənistan və Gürcüstandan başqa Sovetlər birliyinin bütün ölkələrində kiril əlifbası tətbiq olundu. Yaranmış belə bir şəraitdə kiril əlifbasının xüsusi komitəsi təşkil olundu. Bu komitənin ən başlıca vəzifələrindən biri də islam əlifbasında yazılmış kitabları toplayıb yandırmaqdan ibarət idi. Stalina qarşı kiçik hörmətsizlik isə edam ilə nəticələnirdi. İslam əlifbası ilə yazılmış təkcə dini, bədii və s. kitablar deyil, Lenin, Stalin KP-nın digər rəhbərlərinin yazdıqları kitablar da yandırılırdı. Komitənin böyük bir hissəsini ermənilər təşkil edirdi. Nəfis xətdə yazılmış nadir əsərlər isə Ermənistan muzeylərinə göndərilirdi. Türk xalqları arasında ümumi ünsiyyət vasitəsi olan ərəb əlifbası qadağan edildikdən sonra onların dillərində də nəzərə çarpacaq dərəcədə fərq hiss olunmağa başladı. Bolşeviklər türkləri Sovetlər İttifaqının ərazisində çoxsaylı bir millət kimi görmək istəmirdilər. Bunun üçün hətta onların yaşadıkları məntəqənin adını da dəyişib əcnəbi adlar qoyurdular. Tarix, coğrafiya və bütünlüklə kimliyi təhrif olunmuş türklərin dili yaşadıkları yerlərin coğrafi adı ilə adlandırılırdı. Azəri türkü, özbək türkü..., Azəri ləhcəsi, özbək ləhcəsi və s. bu kimi digər ifadələr meydana gəldi. Ləhcələri dil adlandırmaqla türk millətinin içində böyük bir parçalanma yarandı. Belə bir halda Sovet İttifaqından xaricdə yaşayan türk dili xalqlara nə ad verməliyik? Kərkük dilli? Şiraz dilli? Təbriz dilli? Savəci və ya İstanbul dillimi?!

Belə çıxır ki, bu qayda üzrə müxtəlif ölkələrdə istifadə olunan ərəb dilini Suriya dili, Livan dili, Səudiyyə dili adlandırılmalıyıq?!

Yaradılmış belə bir şəraitdə ictimai və milli məsələlərə heç bir əhəmiyyət verməyən yaltaq və şəxsiyyətsiz şairlər

fəzada hürən «Laykadan»¹ ilham alaraq, hətta həşarat və zərərvericilərə qarşı mübarizə ruhunda şeirlər yazırdılar.

Çay, pambıq, üzüm sahələrinə, ya da neft quyularına şeir və mənzumələr qoşulur, qabaqcıl əmək qəhrəmanlarının şərinə təriflər deyilirdi. «Xüsusi Komitə» Azərbaycanda ərəb əlifbasının dəyişilməsi haqda bir kəlmə də olsun çap etməyə icazə vermirdi. Ərəb əlifbasını Əski əlifba adlandırmaqla xalqa mənfi psixoloji təsir göstərilirdi. Soldan sağa kiril əlifbasının əksinə olaraq, sağdan sola yazılan Ərəb əlifbasına «Tərsə əlifba» adı da verildi. Əhali bir neçə ildən sonra kiril əlifbasına adət etdikdə, 1958-ci ildə əlifbada bir daha dəyişikliklər aparılmağa başladı. Beləliklə, millət öz əlifbasın unutdu. Bütün bunlara baxmayaraq, bəzi şair və yazıçılar ömürlərinin sonunadək öz əsərlərini ərəb əlifbası ilə yazırdılar. Lakin bu xətt camaat arasında müqəddəs xətirə kimi qaldı. Əgər kiril və latın əlifbaları tətbiq olunduqdan sonra islah olumacaqdısa, qəribədir, bəs nə üçün ərəb əlifbası islah olunmaqla qorunub saxlanılmadı? Belə olduqda təbii ki, millət öz mənlilik və şəxsiyyətindən uzaq düşməyəcəkdə. Aparılan dəyişikliklərə baxmayaraq, kiril əlifbası özünün saxta hərf və işarələri ilə hələ də naqisdir və fonetik baxımdan bir çox hərflərin tələffüzü öz formasını itirmişdir.

Latın əlifbasında isə bu çatışmazlıqlarla yanaşı, digər nöqsanlar da var. Bunun üçün də kiril əlifbasında mövcud olan çatışmazlıqlar barədə latın əlifbası haqda söhbət açarkən danışacağıq.

¹ Şair Süleyman Rüstəmin kosmosa göndərilən ilk itin tərifinə yazılmış şeirə işarədir. «Layka qardaşım göydə edir ham, yerdə alıram mən ondan ilham!»

ƏLİFBANIN DƏYİŞİLMƏSİ İLƏ BİR ÇOX ELMİ VƏ ƏDƏBİ ƏSƏRLƏRİN MƏHV EDİLMƏSİ

Hər bir dilin özünəməxsus ahəng qanunu və əlifbası vardır. Bizim zəngin ədəbiyyatımızın da islam ədəbiyyatı ilə sıx bağlılığı şəksizdir. Dinimiz, dilimi, ədəbiyyat və əlifbamız bir-birinə o qədər bağlıdır ki, onların birini digərindən ayırmaq qeyri-mümkündür. Dini aradan götürməklə Azərbaycan ədəbiyyatında heç bir şey qalmır. Dini mədəniyyət və ideologiyanı aradan götürməklə Nizaminin, Xaqaninin, Həsənoğlunun, Nəsiminin, Füzulinin, Həbibinin, Həqiqinin, Xətəinin, Nəbatinin, Racinin, Sərraf Təbrizinin, Şəhriyarın və s. şair və yazıçıların əsərlərindən heç bir əsər-ələmət qalmır. Onların üzərinə xətt çəkdikdə isə, Azərbaycan ədəbiyyatı bütünlüklə sual altına düşür. İslam dini ilə azəri türkcəsi arasında yaranmış sıx əlaqə nəticəsində özünəməxsus dil və dini xüsusiyyətlərə malik olan yeni ədəbiyyat meydana gəlmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatı islam əlifbasının qanunları cərçivəsində formalaşmışdır.

Yuxarıda qeyd olunan xüsusiyyətləri bir-birindən ayırmaqla, böyük səhvə yol vermiş olarıq. Dinimizə, dilimizə və ədəbiyyatımıza xas olan əlifbamızı aradan götürməklə, təsəvvürolunmaz mənəvi ziyan və çətinlikləri qəbul edirik. Bunun subuta heç bir ehtiyacı yoxdur. Azərbaycanın və əlifbasını əldən vermiş digər müsəlman ölkələrinin ədəbiyyatında yaranmış hazırkı vəziyyət bunu bir daha sübuta yetirir.

Şair və yazıçılar çox yaxşı bilirlər ki, ədəbiyyatda istifadə olunan təcnis, kinayə, mübaligə və digər janrların şirinlik və

lətafətini yalnız islam əlifbası ilə bildirmək mümkündür. Digər əlifbalar isə bu kimi ehtiyacları ödəməyə qadir deyildir.

Bəli! Təəssüflər olsun ki, biz öz milli sərvətimizi belə itirmişik. Azərbaycan ədəbiyyatında bu kimi nümunələrə istənilən qədər rast gəlmək olur. Cinas janrının özünün də bir neçə növü vardır: İki və ya bir neçə kəlmənin tələffüzü eyni (ya oxşar) olsa da, eyni tələffüzlü kəlmələr ərəb əlifbasında müxtəlif hərflərlə yazılır. Biz burada bu haqda geniş söhbət açmaq fikrində deyilik. Lakin mədəni irsimizdə qarşılaşdığımız faciəni dərk etmək üçün qələm sahiblərini zəngin ədəbiyyatımızın bu incəliklərinə diqqət yetirməyə dəvət edirik. Əlifbanın dəyişilməsi ilə ədəbiyyata vurulan başqa bir zərbə şairlərin əruz vəznindən və islam əlifbasının bəzi xüsusiyyətlərindən xəbərsiz qalmaları olmuşdur. Azərbaycanın görkəmli müasir şairi - Ustad Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar - şeirlərinin bir çoxunu əruz vəznində yazmışdır.

Ərəb əlifbası olmadan əruz vəzninə yol tapmaq və onun nədən ibarət olduğunu bilmək qeri-mümkündür. Əruz vəznini kənara qoymaqla isə mənzum ədəbiyyatımızın böyük bir hissəsini itirmiş oluruq. Türkiyədə heca vəznində yazan şairlər meydana gəldikdən sonra əruz vəznini birdəfəlik kənara qoyuldu və bu gün orada əruz vəznində şeir oxuya bilənlərin sayı çox azdır. Əlifba dəyişilməzdən əvvəl müasir türk şairlərinin yazdıqları şeirləri oxuyub başa düşə bilən hər bir şəxs bunula fəxr edə bilər və həmin şeir və mətnləri dərk etmək Osmanlı adlandırılan başqa bir dilə yiyələnməyə bənzəyir. Türkiyədə klassik ədəbiyyat yalnız yüksək təhsil ocaqlarında ixtisarla tədris olunur. Təəssüflər olsun ki, əruz vəznini Azərbaycanda da belə bir acınacaqlı vəziyyət gözləyir. Hazırda Azərbaycanda əruz vəznində şeir yazan

şairlər dərin məzmunlu ilahi sirləri öz şeirlərində vəzn baxımında olduqca zəif bəyan edirlər. Bunun isə əsas səbəbi bir-biri ilə tam fərqli olan «ayn» və «həmzə» hərflərinin «e» hərfi kimi yazılıb oxunmasıdır. Başqa sözdə desək, boğaz hərfləri sayılan və məxsus fonetik tələffüzə malik olan hərflərin eyni şəkillə yazılıb oxunması əruz vəzninin aradan getməsinə səbəb olur. Yüz illər boyu yazıb yaratdıqları əlifbadan məhrum olmuş ölkələrdə böyük sənətkar və şairlərin olmasına baxmayaraq, onların şeirləri ədəbi baxımdan çox zəif və bəzən də şeir üslubundan xaric bir tərzdə yazılır.

Qeyd etdimiz kimi, bunun ən başlıca səbəbi əlifba ilə əlaqəlidir. Bu barədə ayrı-ayrılıqda söhbət açmaq lazım olduğu üçün əruz vəznində bundan artıq geniş izahat vermirik. Yalnız bunu deyirik: «Vay öz klassiklərini oxuya bilməyən millətin halına!»

Qeyd olunanlarla yanaşı, ərəb əlifbasının dəyişilməsinin bir çox başqa mənfi təsirləri də olmuşdur. Tarix və ədəbiyyatımızın ən mühüm hissələrindən birini də «Əbcəd fənni» və ya «Cəməl» təşkil edir. Bu fənn də yalnız islam əlifbası ilə əlaqəlidir. Sözsüz ki, islam əlifbasını yazıb-oxumaqdan 70 il məhrum olan şəxslər üçün bu fənni başa düşmək olduqca çətindir. «Cəməl» «Əbcəd hecabı» və ya «tarix maddəsi» adlanan bu incəsənət növündən səmərli istifadə etməklə tarixdə baş vermiş müxtəlif hadisələrin dəqiq vaxtını, qəhrəmanların, habelə ata-babaların doğulduğu və vəfat etdikləri günü kəlmə, misra və ya cümlə halında təyin etmək olur.

Vəfat tarixi, müharibələrin başlanması zəfər və qalibiyyətlər, mühüm tarixi binaların tikilməsi, hökumətlərin təsis olunduğu və hökmranlıq etdiyi illər, təbii fəlakətlərin tarixi hadisələrin baş verəcəyi vaxtları yalnız islam

əlifbasından meydana gəlmiş «Əbcəd hesabı» ilə təyin etmək mümkündür.

ƏLİFBANIN DƏYİŞDİRİLMƏSİ İLƏ XƏTTATLIQ SƏNƏTİNİN ARADAN GETMƏSİ

Əlifbanın dəyişdirilməsi ilə təkcə «Əbcəd hesabı» deyil, 50 müxtəlif məktəbə ayrılan xəttatlıq və hüsnxət sənəti də unudulmağa başlandı.

Xəttatlıq sənəti yalnız ərəb əlifbasına aiddir. Ərəb əlifbasının dəyişilməsinə milyonlarla pul xərcləyən avropalılar evlərini bəzəmək və muzeylərini daha da zənginləşdirmək üçün bu günlər nəstəliq xətti ilə yazılmış bir parça əlyazmaya külli miqdarda pul xərcləyirlər. Tarix boyu xəttatlıq sənətində göz oxşayan sənət əsərləri yaradan xəttatlar əksər hallarda milliyyətə türk və ya fars olmuşlar. Onlar Nəstəliq, Nəsx, Suls, Reyhan, Şikəstə, Təhriri, Divani, Təliq, Kufi, Rūqə, Tuğra və əlliyyə yaxın digər xətt növlərində qiymətli əsərlər yaratmışlar. Nəsx xəttinin ilk ustası «Nemətulla ibn Bəvvab Təbrizi», Nəstəliq məktəbinin bünövrəsini isə «Xacə Mir Əli Təbrizi» qoymuşdur. Tuğra xəttini isə ilk dəfə olaraq Şah İsmayılın katibələrindən olan ordubaalı sənətkar «Xacə Ətiq Munisi» yaratmışdır. Abbasi xəlifəsi Məmunun vəziri «Fəzl ibn Səhl Məruzi» Kufi xəttinin 37 növünü icad etmişdir.

Xəttatlıqla yanaşı həkkaklıq və nəqqaşlıq sənəti də ərəb əlifbası dəyişildikdən sonra yaddaşlardan silinməyə başladı. Bu sənət türklərin vasitəsilə bütün dünyada, xüsusilə şərq millətləri arasında daha çox yayılmışdır. İllər boyu ərəb əlifbasından uzaq düşmüş şəxslərə bu sənət barədə şifahi məlumat vermək demək olar ki, qeyri-mümkündür. Təəssüflər

olsun ki, hazırda orta nesabla yüz min müsəlman türkündən yalnız biri bu sənətlə tanışdır. Halbuki, Orta Asiyada yaşayan türklərin sayı səksən milyon, Türkiyənin özündə yetmiş milyon, Qafqazda isə on milyona yaxındır. Bu isə yüz altmış milyon müsəlman türkün öz əcdadlarının sənətindən xəbərsiz qalması deməkdir. Belə bir böyük sənətə göz yummaq qeyri-mümkündür. Burada həmin sənətlər barəsində ətraflı söhbət açmaq fikrində deyilik və onlardan yalnız birini - təzhib sənətindən söz açmaqla kifayətlənirik. «Təzhib» xətt nümunələrinin kənarlarını gözəl təbii ünsürlər və zəif naxışlarla bəzədilməsinə deyilir.

Qədim zamanlardan bəri ürəkoşşayan rənglərdən istifadə edərək bahar tərəvətinə özündə əks etdirən naxış və əkslərlə müxtəlif ev əşyalarını, ev və məscidlərin bəzədilməsində bu misilsiz sənətdən istifadə olunmuşdur. Başqa millətlər öz incəsənət nümunələrində düzbucaqlı həndəsi fiqurlardan istifadə edirdilərsə, müsəlmanlar şərq aləmində «İslimi» adlanan burma gül təsvirləri ilə öz bacarıqlarını nümayiş etdirirdilər. Başasağı gül təsvirləri uca Yaradan qarşısında təslim olan müsəlmanların Allaha təslim olmalarını rəmzi olaraq özündə əks etdirir. Adi hallarda islimi güllər aşağı tərəfə yönəldilir. Lakin məscid divarlarına Quran ayələri və ya Allahın gözəl adları (əsmə-Hüsna) yazıldıqda islimi güllərin başları yuxarıya doğru ucalır. Təkcə ev və məscidlərdə deyil, xalça, palaz, qız-gəlinlərin başlarına bağladıqları örpək, kəlağayılar, məişətdə istifadə olunan mis qablar, piyalələr, masa və oturmaqlar və s. əşyalarda bu naxışlardan istifadə olunmuşdur.

Mahir sənətkarların incə və zərif zövqündən xəbər verən bu sənət məişət və digər sahələrdə özünə yer tapmışdır.

Əlifbanı dəyişdirməyə cəhd edənlər bu gözəl sənəti unudurmağa çalışan cahil və nadanlardır. Elə bir sənət ki, Şah İsmayılın şəxsən diqqət mərkəzində olmuş və Sadiq bəy Əfşarı, Nəqqaş Soltan Məhəmmədi onu yaşatmağa sövq etmiş və Təbriz miniatür məktəbinin bünövrəsini qoymuşdur.

ƏLİFBANIN DƏYİŞİLMƏSİ İLƏ MÜSƏLMAN XALQLARINA DƏYƏN İCTİMAİ-MƏNƏVİ ZƏRƏR

Türklər, xüsusilə Azərbaycan respublikasının əhalisi öz dədə-baba əlifbalarını əldən verməklə bir çox gözəlliklərdən zövq almaqdan və onlardan bəhrələnməkdən məhrum oldu. Əgər qərb əlifbası ilə yalnız kəlmə və cümlələri başqalarına çatdırmaq olursa, ərəb əlifbası ilə bir çox gözoşxayan sənətlər yaranır və batini zövq və mənəniyyətədən xəbər vermək olur. Belə ki, oxucu bu əlifba ilə yazılan mətnləri mütaliə etdikdə yorğunluğun nə olduğunu bilmir. Belə bir zövqdən məhrum olan əcnəbilər bizləri də bu böyük nemətdən məhrum etmək istəyirlər. Bir qədər əvvəl dediklərimizə əlavə etmək istəyirik ki, mənəvi gözəlliyi istənilən şeydə və istənilən halda əldə etmək olmur. Əgər məqsəd Azərbaycan mədəniyyətindən mənəvi gözəllikləri məhv etmək olubsa, bəs nə üçün şeir və musiqi aradan getməmişdir? Əgər sənət bu qədər gözəldirsə, bəs nə üçün onun bir çox növlərini əldən vermişik? Əgər qərbdə bu kimi sənətlər yoxdursa, müsəlmanlar çəkməlidirdəmi? Müsəlmanların avropalılardan üstün olmağa haqları yoxdurmu? Sözsüz ki, bu məsələ qərb dünyasını çox narahat edir. Bunun üçün də müsəlmanların qərb mədəniyyətinə tabe olub onu təqlid etmələrinə səy etmişlər. Sanki müsəlmanlar öz misilsiz incəsənət növlərindən imtina edib onların yüz ildən sonra kənara qoyduqları «iiz»mləri

təqlid etməlidirlər. Qərblilər yunan fəlsəfəsini biz müsəlmanların tərcümələrindən öyrəndikləri halda, insan mənəviyyətinə mənfi təsir göstərən yabançı musiqini bizlərə sırımalıdırlarmı? Bizlər üçün hazırladıqları proqramları səssiz-səmirsiz qəbul etməliyikmi? Bu günlər bizlər üçün tədarük gördükləri şey isə latın əlifbasıdır. Bəli, öz mənəviyyətimizi, əsl-kökümüzü belə itiririk. Şərq və qərb müstəmləkəçiləri bizləri özümüzü başqalarından aşağı tutmağı və unutqanlıq xəstəliyinə düşər olmağımızı istəyirlər. Azərbaycanın bəzi «ziyalıları» öz millətini «cahil» adlandırmış, bəzən bilərəkdən, bəzən də bilməyərəkdən öz milləti ilə düşmənçilik etmişlər.

ƏRƏB ƏLİFBASI MÜSƏLMANLARIN BİRLİK RƏMZİDİR

İyirminci əsrin sonunadək ərəb əlifbası keçmiş Sovet İttifaqının ərazisində yaşayan müsəlmanların yeganə həmrəylik rəmzi olmuşdur. Əgər bu əlifba hələ də müsəlmanlar arasında qalsaydı, onları «vahid ümmət»ə çevirərdi. Əlbəttə, bu heç də o demək deyildir ki, ərəb əlifbasından istifadə edən bütün ölkələr bir-birləri ilə tamamilə həmfikir və həmrəydirlər.

Bütün dillərdə olduğu kimi, fars və ərəb dilləri də başqa dillərdən müxtəlif sözlər götürmüşdür. Türk dili də öz növbəsində ərəb və fars dillərindən bir çox sözlər götürmüşdür, lakin ərəb əlifbası olmadan bir çox kəlmələr öz həqiqi məfhumunu itirmiş olurlar.

Dilimizdə olan «m» və «r» hərfləri ilə başlanan sözlər türk mənşəli deyillər. Onlar ərəb və ya fars sözləridir və bu

sözlər ərəb əlifbası ilə yazılmadıqda öz həqiqi məfhumunu itirmiş olur və buradan da dilin zənkinliyi hiss olunur.

Hazırda köhnə Sovetlər birliyinin ərazisində 90 milyon, İraqda 5 milyon, Türkiyədə 60 milyon və İranda 20 milyon türk dilli əhali əlifbalarında yaranmış ixtilaflara görə əcdadlarının din və mədəniyyətindən ayrı düşmüşlər. Əvəzində kimlərlə ittihad yaratmamışıq və kimlərin birliyinə qoşulmamışıq?!

Əlbəttə, əgər bunu birlik adlandırmaq olarsa! Bu birliyin bizə nə kimi xeyiri olacaqdır?

Latın əlifbasına keçməklə xaç yürüşlərindən başlayaraq bu günədək üzərimizə hücum çəkən düşmənlərimizə qoşulmuş olmuruqmu?

Böyük və möhtəşəm İslamdan ayrı duşməklə nə əldə etmiş oluruq?

ÖZÜNƏ QAYIDIŞ İRTİCA VƏ XURAFATDIRMI!?

Həqiqəti olduğu kimi görə bilməyən, çətinlikləri ictimaiyyət və tarixi müəllimlərlə həll edə bilməyən, özünü ziyalı kimi qələmə verən bəzi şəxslər ərəb əlifbasına qayıdışı irtica, latın əlifbasına keçidi isə inkişaf və tərəqqi hesab edirlər. Parlaq keçmiş və bu günü qaranlıq olan bir millətin öz min illik əlifbasına qayıdışı irticadır mı? Keçmiş dedikdə, islamın qərəzli və təəssübkeş hakimlər tərəfindən təhrif olduğu illər nəzərdə tutulmur. O parlaq keçmiş ki, müsəlmanlar yunan fəlsəfəsini tərcümə etmək məqsədilə «Darul-hikmə» təsis etmiş və həmin tərcümələr 500 il sonra Qərb dünyasının tərəqqisində böyük təsir qoymuşdur. Elə bir keçmiş ki, onda dünyanın ilk ali təhsil ocağı (universitet) təsis edilmiş və onun bünövrəsini müsəlmanlar qoymuşlar. Elə bir

keçmiş ki, ona arxalanmaq və fəxr etmək olar. İşıqlı gələcəyə qovuşmağın yegana yolu istismarçı qüvvələrin ümidini kəsmiş və onları yuxusuz qoymuş keçmişinə güvənən fədakar müsəlmanlara qovuşmaqdır.

Keçmişinə xəyanət etmiş bir millət nəyə əsaslanaraq öz gələcəyini qura bilər?!

Şair deyir:

*Mazi [keçmiş] kitablarda oxur ehtişamını
Ağlar kitablarda qalan etibarına¹*

Bəli, əgər keçmişimizi oxuyub dərk edə bilməsək, bu kimi səhvlərdə üzləşməli olacağıq. Bunun əsas səbəbi isə əlifbamızdan və nəticə də tariximizdən ayrı düşməyimizdir.

Yetmiş il düşmən kitabları oxumuş bir milləti öz şanlı tarixinə qarşı biganə olmaqda təqsirləndirmək olmaz. Lakin qardaş qardaşa xəbərdarlıq etdikdə həqiqəti başa düşmək üçün dinləyib düzgün nəticə çıxarmalıdır. Keçmişinə arxalanmadan «İşıqlı gələcəyim var» deyənlər daha ayıq-sayıq olmalıdırlar. «Mənim gələcəyimin kökləri keçmişimdədir» deyən millət qalib millətdir. Əlbəttə, qaranlıq keçmişə qayıdış özü olduqca səhv bir işdir. Latın əlifbasına qayıdış 50 il əvvəlki əsarətə qayıdış deməkdir və bu qayıdış yarası tez bir zamanda sağalmayacaqdır. Fəxr etdiyimiz min illik keçmişimiz arxamızda durub gələcəyimizə həsrətlə baxaraq göz yaşları tökür. Keçmişimizdə necə də nadir və inci xəzinələrimiz qaldı! «Qurani-Kərim», «Nəhcül-bəlağa», zəngin hədis məcmuələrimiz, Fuzuli, Nəsimi, Xətai, Nizami və s. bu kimi görkəmli şair və yazıçıların əsərlərinə yüzlərlə alim və

¹ Bu misraları türk şairi Yəhya Kamal Bayatlı Ziya Köyalp qoşmuşdur.

mütəxəssis bütün ömürlərini sərf edərək onların yalnız bir hissəsini tərcümə və ya yeni əlifbaya çevirə bilmişlər. Müasir nəsli özünü bu nemətlərdən məhrum etmişdir. Heç olmasa gələcək nəsəl bu faciədən qorumaq üçün səhvərimizi bir daha təkrar etməyək.

Azərbaycan Respublikasının əhalisi 1922-ci ildə kütləvi savadsızlıqla üzləşdi. 1928-ci ildə yeni əlifbanı öyrənmək məcburiyyətində qaldı. 1939-cu ildə bir daha savadsızlıq epidemiyası onu öz caynağına aldı. 1958-ci ildə bir daha başı yeni əlifbaya qarışdı. 1992-ci ildə 70 il əvvəlki əlifbaya tədriclə qayıdış başlanır. 2001-ci ildə Latın əlifbası qəti şəkildə qüvvəyə minir. Beləliklə, Azərbaycan əhalisi üçüncü dəfə savadsızlığa və beşinci yeni əlifbaya adət etməyə başlayır. Yəqin ki, yer üzündə qısa bir zaman məhdudəsində bu qədər əlifba islahatı ilə üzləşən ikinci bir xalq tapmaq mümkün olmaz.

Bəzən deyirlər ki, hər hansı bir milləti qısa bir müddət ərzində savadsızlığa düşür etmək olmaz. Ərəb əlifbası tədriclə məktəblərdə tədris olunacaqdır! Həqiqətən ərəb əlifbasına yiyələnmək əhalinin savadlı olmasına böyük təsir göstərir. Latın əlifbası ilə camaatı ərəb əlifbasına yaxınlaşdırmaq mümkün olan bir iş deyildir. Ata-babalarımızın illər boyu keşiyində durduqları qalanı tərk edib düşmənlərimizin arzu etdikləri zillətə boyun əyər bilmərik.

LATIN ƏLİFBASI HAVADARLARININ SƏHVİ

1991-ci ildə latın əlifbasına keçid yollarını araşdıran komitə yaradılır. Komitə öz nəzərlərini səkkiz maddədən ibarət bəyannamədə elan edir.

Latın əlifbasına keçid - müstəqillik, ya modern əsarət?

Bəyannamənin birinci maddəsində deyilir: «Latın əlifbasına keçid böyük ictimai-siyasi əhəmiyyət kəsb edir. Bu ölkəmizin müstəqilliyini qorumaq üçün atılan ən uğurlu addımdır».

İnternasionistlərin dedikləri kimi, «Ruzikar müstəqillik adı altında Qafqaz müsəlmanlarını millətçilik ideologiyasına cəlb etmiş və özlərinin istədikləri şəraitdə türk dilli əhaliyə nisbi azadlıq verərək öz ana dilində yazıb-oxumağa imkan vermişdir. Azəri türkcəsinin adını və ona nəyin əlavə olunmasını özləri təyin etmişlər. Bir halda ki, bütün idarə və müəssisələr mərkəzdən idarə olunur və əhalini şirin müstəqillik yuxusuna qərq edirdilər». Bəyannamənin 2-ci bəndində deyilir: «Latın əlifbasının tək-cə ayrı-ayrı şəxs və ya qruplara qarşı deyil, Stalin rejimi tərəfindən bütövlükdə ictimai və milli-mədəni sərmayəmizə qarşı həyata keçirilən təxribat idi. Gənçənin, Beyləqanın və Suraxanın qədim tarixi adları özlərinə qaytarıldığı kimi, latın əlifbası da yenidən tətbiq olunmalıdır. Şübrəsiz ki, hər şey öz əslinə, kökünə qayıtmalıdır.

LATIN ƏLİFBASI KİMLƏRİN ARZUSU OLMUŞDUR?

Həmin bəyannamədə deyilir:

«Latın əlifbasına keçid bu əlifbaya böyük əhəmiyyət verən, təbliğ olunmasında öz səylərini əsirgəməyən görkəmli şəxsiyyətlərə hörmət və sayqı deməkdir. Unutmamalıyıq ki, Lenin, Atatürk kimi görkəmli siyasətçilər latın əlifbasını bəyənmiş və Mirzə Fətəli Axundov, Cəlil Məmmədquluzadə, Nariman Narimanov, Ağamalıoğlu kimi şəxsiyyətlər bu əlifbanın təbliğində böyük səylər göstərmişlər».

Deyəsən, bəyannaməni tərtib edənlər Stalinin adını siyahıya salmamaqda kobud səhvə yol veriblər.

Lenin, Stalin, Atatürk və Rzaxan kimi dövlət başçıları latın əlifbası ilə yanaşı, öz millətinə başqa bədbəxtçilikləri də rəva bilmişlər. Təəssüflər olsun ki, günahsız xalq illər boyu bu kimi müsibətlərə məruz qalmış və acı aqibətinə dözməli olmuşlar. İndinin özündə də Leninin, Atatürkün və bu kimi digər şəxslərin kimliyini dərk etməyə qadir olmayan şəxslər tapmaq mümkündür. Ola bilmə ki, Azərbaycan əhalisi Leninin latın əlifbadını Həzrət Peyğəmbər (s), Məsum imamların (ə) və saysız-hesabsız əsərlər yaratmış klassik şairlərimizin bəyəndikləri Ərəb əlifbasından üstün tutsunlar?! Üç yüz min azəri şəhidinin axıdılan qanını, Marksizm-Leninizm rejiminin əzab və sıxıntısına məruz qalan milyonlarla həmvətənimizin çəkdiyi müsibətləri tapdayaraq deyirlər ki, latın əlifbası alimlərin bir çoxu tərəfindən bəyənilmiş və müsbət qiymətləndirilmişdir. Lenin bu əlifbanı «Şərqdə inqilab» adlandırmışdır.

Səmədəğa Ağamalı oğlu öz xətirələrində yazır: Azərbaycanda latın əlifbasına keçid təsdiq olunduqdan sonra Lenin bu hadisəni Oktyabr İnqilabından daha əhəmiyyətli hesab edib demişdi: Lermontov demişdir: «Fransız dilinə yiyələnən bütün Avropaya yiyələndiyi kimi, türk dilinə yiyələnməklə də bütün şərq dünyasını əldə etmək olar. Bu dilin əlifbasına yiyələnməklə isə Şərqlin qapılarını öz üzümüzə açdıq».

Lenin Azərbaycanı şərqin qapısı adlandıraraq ona bir addım yaxınlaşıb latın əlifbasından istifadə edən digər mütərəqqi ölkələrə yol tapmağı Oktyabr İnqilabından daha əhəmiyyətli hesab edirdi.

Latın əlifbasının havadarlarından olan həmin şəxslər bəyannamənin başqa bir bəndində deyirlər: «Milyonlarla insan bu əlifbanı tanıyır və onunla yazıb-oxumağı bacarır. Milyonlarla cənub azəriləri yazılarımızı yalnız bu əlifba ilə başa düşə bilər».

Doğrusu, İran türkləri ilə səmimiyyət necə yaradılmalıdır? Qəribədir! Latın əlifbası tərəfdarları viran olmuş obalarını abad etdikdən sonra Azərbaycandan xaricdə yaşayan azəriləri və türk dilli iranlılar haqda da düşünürlər! Onlar bu əlifba ilə dünyanın türk dilli əhalisi arasında səmimiyyət və həmrəylik yaratmaq istəyirlər! Nəzərə almaq lazımdır ki, İranda Azərbaycan kitablarını oxuya bilən şəxsləri barmaqla saymaq olar və bu az saylı əhali əgər türk dilində çin əlifbası ilə yazsalar belə, onu öyrənməyə can atacaqdır. Lakin türklər nə indinin özündə kiril əlifbasını oxuya bilirlər, nə də gələcəkdə latın əlifbasını oxuya biləcəklər.

Yekana yol ərəb əlifbasıdır. Təklif olunmuş yolla latın əlifbasını oxumaq kiril əlifbasını oxumaq qədər çətinidir.

Hər iki əlifba qeyri-məntiqi və oxunuşu çətin olması baxımdan eyni səviyyədədir.

Sözün əsl mənasında latın və kiril əlifbaları sanki pulun iki üzüdür. Əlbəttə, bu iki əlifba yazılış baxımından bir-birindən bir qədər fərqlənirlər. Təklif olunmuş latın əlifbasının yalnız bir neçə hərfi kiril əlifbasından fərqlənir. (Təsədüfə deyil ki, ayıq Azərbaycan ziyalıları yeni əlifbanı rixəndlə «Azlat» adlandırırlar.) Beləliklə, illər boyu kiril əlifbasına adət etmiş əhali bir daha yeni əlifba ilə qarşılaşıb ona adət etməli odacaqlar.

Latın əlifbasının kiril əlifbası ilə hansı fərqləri vardır? Ziyalılardan bəziləri bir qədər əvvəl qeyd olunan

bəyannamədə mətləbin düzgün dərk olunmadığına işarə edərək deyirlər: «Latın əlifbasına keçməklə xalq kütləsi digər dilləri asanlıqla mənimsəyə bilər və bu əlifbanın vasitəsilə başqa xarici dillərlə sıx rabitə yarada bilərlər».

Bir millətin əlifbasını dəyişməklə ona başqa bir dili öyrətmək mümkündürmü? Xarici dillərin öyrənilməsində və müasir elmlərə yiyələnməkdə ən başlıca rol əlifbamı ifadə edir? Əgər hər hansı bir türk kəlməsi latın əlifbası ilə yazılırsa, ingilis onun mənasını başa düşə bilərmi? Çin, Koreya, Yapon əlifbaları istisna olmaqla, hər bir millət öz əlifbasını ən asan əlifba hesab edir. Yapon əlifbası 1000 hərfdən (heroqlifdən) ibarət olsa da, demək olar ki, bütün Yaponiya əhalisi savadlıdır. İstər İranda, istər Tunisdə, istər Türkiyə və s. ölkələrdə hər bir mütəxəssis alim öz ana dilindən başqa heç olmasa bir xarici dilə yiyələnməlidir (Məlum məsələlər üzündən bu xarici dil ingilis dili olmalıdır).

Deməli, ana dili heroqlif olduqda belə, onlar sənət nümunələri və elmi mətnləri oxuya bilərlər. Hər hansı bir xarici dilə yiyələnmədikdə isə, latın əlifbası milli əlifba olduqda belə, (Latın əlifbası ilə) yazılmış elmi mətnləri oxumağa qadir olmayacaqdır. Xarici terminləri öyrənmək üçün ikinci əlifba kimi məktəblərdə milli əlifba əvəzinə başqa bir xarici dil tədris olunmalıdır. Məgər camaat latın əlifbasından bir o qədər də fərqli olmayan rus əlifbasından 70 il istifadə etdikdən sonra qərb dillərindən nə qədər bəhrələnməmişdir ki, latın əlifbasına keçməklə Avropa dillərinə yaxından yiyələnmiş olsun.

Azərbaycanda latın əlifbasının tətbiq olunmasına can atanlar qeyri-məntiqi olaraq kompyuter məsələsini ortaya atırlar. Hazırda kompyuter Yaponiya, Çin, Koreya, Ərəb məmləkətləri və bir çox ölkələrdə geniş surətdə istifadə

olunmaqdadır və onlar kompyüterlərlə öz milli əlifbaları ilə işləyirlər. Çünki proqramlar kompyüterə hansı əlifba ilə verilsə, həmin əlifba ilə də icra olunur. Hərçənd beynəlxalq iqtisadi, ticarət və s. məlumatları yalnız ingilis dilində əldə etmək olur.

Latın əlifbası elm və texnikanın inkişafına səbəb olur.

Latın əlifbasının zəruriliyinə təkid edən şəxslər başqa bir dəlil gətirərək deyirlər: «Bu günlər bəşəriyyətin elm və texnikasının inkişaf etməsində möcüzələr yaradan alətlər yalnız bu əlifba ilə işləyir».

Şərq ölkələri latın əlifbasından istifadə etmədən elm və sənətdə yüksək nailiyyətlər əldə etmişlər.

Bu günlər zəif ölkələr tərəfindən qəbul olunan latın əlifbasının və İngilis dilinin yayılması Amerika və İngiltərənin siyasi hakimiyyət dövründən başlamışdır. Əvvəllər dünyanın bir çox yerlərinə Fransa hakim olduğu üçün fransız dili hər yerdə daha çox istifadə olunur və daha çox öyrənilirdi.

Ondan da əvvəl Osmanlı imperatorluğu dünyanın məğlubedilməz ölkəsi olduğu üçün türk kəlmələri və türk-ərəb tərkibli kəlmələr dünyanın bir çox dillərinə yol tapırdı. Bütün bunlar qədim dünyanın zəif olmasından irəli gəlirdi. İndinin özündə də Şərqi inkişaf etmiş bəzi sənaye ölkələri dil, əlifba, mədəniyyət və s. baxımdan qərb ölkələrindən heç bir asılılığı olmadan nəzərə cərpacaq dərəcədə inkişaf etmiş, hətta istehsal etdikləri məhsulların üzərinə onların adlarını öz dilləri ilə yazmışlar. Hazırda Yaponiyadan dünyanın müxtəlif yerlərinə ixrac olunan malların üzəri bir çox hallarda Yapon dilində yazılır və Yapon əlifbası sənaye kataloqlarında istifadə olunan xətlərdən biridir.

Soni, Toşiba, Kasyo, Mitsubishi və s. bütün bunlar Yapon adlarıdır. Əgər sənaye və texnikanın inkişafı əlifbadan asılıdırsa, onda bəs nə üçün Yaponiya və Çin kimi ölkələr əlifbanı dəyişmədən son 40 ildə elektron mallar və texnoloji baxımdan Amerika və Avropa ölkələrinin sənayelərini özlərinə tabe edə bilmiş, lakin 60 il bundan əvvəl latın əlifbasına keçən Türkiyə isə sənayedə bu kimi nailiyyətlərə nail ola bilməmişdir?!

Bəzilərinin təsəvvürünün əksinə olaraq, öz milli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan hər bir millət istənilən nailiyyətlər əldə edə bilər. İndi gərək son beş əsrədək yarımivəhşi bir şəraitdə yaşamış qərb dünyasına nəzər salaq. Görəsən onlar hazırkı mədəniyyətlərini hansı millətin keçmişindən bəhrələnərək əldə etmişlər. Nə üçün Əlkəndinin, Fərəbinin, İbn Sinanın, Ömər Xəyyamın, Cabir ibn Həyyanın məktəblərini kənara qoymalıyıq. Kiçik bir çeşməyə görə o böyüklükdə dəryanı unutmalıyıq?

Azərbaycan əhalisi ərəb əlifbasını qəbul etməklə bir milyard nəfərdən artıq olan müsəlman aləminə qovuşmuş olur. Latın əlifbasına keçməklə isə Qərb sivilizasiyasına çata bilmir.

Latın əlifbasına keçməklə əldə etdikləri yekənə şey din və milli xüsusiyyətlərini itirmək olmuşdur. Bir qədər əvvəl qeyd etdiyimiz kimi, latın əlifbasına keçid uşaqların öz ana dillərini öyrənmələrini asanlaşdırmır, əksinə, bunu daha da çətinləşdirir. Azərbaycan əhalisi necə deyərlər, yağışdan çıxıb yağmura düşüb.

Bu günlər «məsud» kəlməsi Türkiyədə «mesut» yazılır. Belə bir yazılış növü şübhəsiz ki, kəlmənin əsl mənasını çatdırmır. Belə ki, əgər özünün düzgün formasında yazılırsa «Səid, Müsəidə, Sədə, Səud, Səadət» kimi eyni köklü

kəlmələr «məsud» sözünün açılmasında yaxından kömək edə bilər. Təəssüflər olsun ki, onlar bu əlifbanın şirinlik və ləzəzətini dərk etmirlər.

Bir qədər sonra gətiriləcək dəlillərə əsasən deyə bilərik ki, türk dili hazırda məhv olmaq təhlükəsi ilə üzləşə bilər. Buna səbəb olan isə bu böyük millətin din və mədəniyyətinin aradan getməsidir.

İndinin özündə də səlib yürüşü bayrağını əlinə alan missioner mərkəzinin verdiyi nəzəriyyəyə diqqət yetirin. Bu nəzəriyyələr «Yeni Yaklaşık» jurnalında dərc olunmuşdur. (İsveç - 1989-90/2).

Türkiyənin xəmiri İncil qanunları ilə yoğrulmuş Avropa mədəniyyətində özünə yer tapması olduqca gülünc bir işdir. Dini siyasətdən ayırmaqla islam bir din kimi tamamilə məhv olub aradan getmiş olur. Əksinə, əgər islam dini icra olunarsa, sekolardıqdan heç bir əsər-ələmət qalmayacaqdır. Türkiyənin «uzaqgörən» dövlət rəhbəri Mustafa Kamal Atatürk İslam dininə qarşı necə mübarizə aparmaq lazım olduğunu çox gözəl bilirdi. O, hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra bütün Quran və dini mədrəsələrin bağlanılmasını əmr etdi. Atatürk, İslamın bütün zahiri əlamətlərini, şərq həyatını, ruhaniyyəti, məhv edib «fəs» adlanan milli papağı, əmmamənin, Qurani-Kərimi qəlblərdə yaşadan ərəb əlifbasının aradan götürüb həftənin istirahət gününü müsəlmanların istirahət günü olan cümə günündən Həzrət İsa (ə)-ın doğulduğu günə təsadüf edən «bazar gününə» keçirdi. Həzrət Məhəmmədin (s) Məkkədən Mədinəyə hicrət etməsindən hesablanan hicri-qəməri təqvimini kənara qoyub Həzrət İsa (ə)-ın doğulduğu günə, yəni miladi təqvimini ölkənin rəsmi təqvimi elan etdi. Bütün bunlar dediklərimizi sübuta yetirmək üçün kifayət etmirmi?

BAŞQA ÖLKƏLƏRİN SƏHVLƏRİNİ TƏKRARLAMAMALIYIQ

Azərbaycan xalqı xristian dünyasına qər q olmuş və milli-mənəvi zəmində həddindən artıq səhvlər buraxan qardaş Türkiyə ölkəsini səhvlərini təkrar etməməlidir!..

Azərbaycan xalqı doğru-düzgün yolu seçməklə Türkiyəni də işıqlı gələcəyə qovuşdura bilər. Müsəlman Azərbaycan xalqı yaxşı olar ki, əldə etdiyi təcrübələr əsasında latın əlifbasının türk mübəlliglərini ərəb əlifbasına dəvət etsinlər. Əgər Azərbaycan əhalisi Türkiyə dövlətinin səhvinə yol verərsə, müvəqqəti olaraq əlifba baxımından bu planı hazırlayan bir ölkə ilə müttəfiq, amma onunla dil, ləhcə, adət-ənənə baxımından yaxın İran türklərindən uzaq düşmüş olur. Beləliklə, bir dəfə zorla İslam dünyasından uzaq düşmüş Azərbaycan xalqı bu dəfə özündən ayrı düşmüş olur. Latın əlifbasının hakimiyyəti, Amerika və Avropanın imperialist siyasəti ilə müqəddəs Azərbaycan torpağı yenidən öz həqiqi istiqlalıyyətini əldən verəcək və yenə də kimlərinsə mənfur siyasətinin at çapmağına səbəb olacaq.

LATIN ƏLİFBASININ ÇATIŞMAZLIQLARI HAQDA BİR NEÇƏ SÖZ

«Bir çox müsbət xüsusiyyətlərə malik olan latın əlifbası olduqca sadə, asan və daha kamildir. Latın əlifbası özünün fonetik daha xüsusiyyətləri baxımından bizim dilimizə daha yaxındır».¹

¹ «Odlar yurdu» qazeti, Bakı 1991-ci il aprel ayı, 3-cü nömrə.

Latın əlifbası tək sait hərflər baxımından deyil, hətta samit hərflərin bir çoxunda lazımı qaydada özündə əks etdirməyə qadir deyildir.

Misal olaraq bir neçə nümunəyə diqqət yetirin: «III» hərfi fransız əlifbasında «CH» italyan əlifbasında əlifbasında «SC», İngilis əlifbasında «SH» kimi birləşmə şəklində yazılır. Həmçinin «X», «U», «Φ», «F», «Ж», «K» kimi samitlər və «Y», «V», «L», «E» saitləri yazmaq üçün bu əlifbada xüsusi bir hərf yoxdur. Bütün bunlarla yanaşı nə latın, nə də kiril əlifbasında «həməzə» və «ayn» hərflərini bildirəcək müəyən hərf təyin etmək mümkün deyildir.

Bu hesabla latın əlifbasının 7 samit və 5 sait hərfi çatdırmağa qadir olmadığı bəlli olur. Qəribədir, 12 hərfi əvəz etməyə qadir olmayan bir əlifbanın Azərbaycan dili ilə nə bağlılığı ola bilər? Bütün bunlarla yanaşı kökü və mənası yazılışı ilə bəlli olsa fars və ərəb mənşəli kəlmələrin aqibəti necə olmalıdır? Məsələn, sual, sait, məsul kimi eyni köklü kəlmələri bir-birindən necə ayırmalıyıq? İkinci məsələ həll olunmasa da, birinci məsələnin həll olunması üçün (latın əlifbasında mövcud olmayan azəri hərflərinin yazılması) bu əlifba ilə azəri türkcəsi arasında uyğunsuzluq yaranmasın deyə bəzi hərflərə nöqtə və xətlər əlavə etməliyik. Buna baxmayaraq, latın əlifbası azəri türkcəsinin ehtiyaclarını ödəyə bilməyəcəkdir. Çarəsizlikdən «خ» (xa) hərfini «X» hərfi ilə əvəz etməli olacağıq. Məgər 1000 ildən artıq tarixi olan ərəb əlifbası 26 hərfinin başına 26 bəla gətirilən latın əlifbasından aciz və dəyişkəndirmi?

Əgər latın əlifbası kamil bir əlifba olsaydı, fransızlar «Həsən» yazıb «Hüseyn» oxumazdılar! Bu günlər latın əlifbasından istifadə edən türklər uzun hecalı hərfləri heca ilə

yazır və həmin qaydada tələffüz edirlər. Qanun, Alim, Kamil və bu kimi digər kəlmələri buna misal göstərmək olar.

1400 il müddətində islam əlifbası üzərində aparılan islahatlar bu əlifbanı daha da təkmilləşdirmişdir.

Xacə Rəşidəddin Fəzlullah¹ və Fərabî² kimi görkəmli ədəbiyyatçılardan başlayaraq, bu günlərdə islam əlifbasının üzərində bir çox işlər aparılmış və onu hazırkı vəziyyətə gətirib çıxarmışlar. İndi islam ölkələrində istifadə olunan əlifbası ən kamil əlifba olaraq azəri türkcəsinin mənəvi və tələffüz baxımından bütün ehtiyaclarını təmin edir. Ərəb əlifbasında kəlmələri hecalara bölməklə bütün səsləri aydınlaşdırmaq olur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dünyanın müxtəlif millətləri əlifbalarını təkmilləşdirmək üçün ona müxtəlif əlamətlər (nöqtə, xətt və s.) əlavə etmişlər. Lakin latın və kiril əlifbalarında edilən bəzi əlavələrlə yanaşı, hərflər təhrif olunaraq başqa bir saxta hərflər meydana gətirilmişlər. İslam əlifbasında isə hərflər öz formasını itirmədən qalmış və yalnız oraya bəzi əlamətlər əlavə edilmişdir.

Hələ çox-çox əvvəllər ərəb əlifbasında başlanan islahatlar başqa müqayisədə olduqca azdır. İslam əlifbasında böyük əhəmiyyət kəsb edən nöqtələr nəinki oxucunun yorğunluğuna səbəb olmur, əksinə bu əlifbaya xüsusi gözəllik bəxş edir. «ج» (cim) və «ن» (nun) hərflərində olduğu kimi, əksər hərflər gözoşxayan qövsvari şəkildə yazılır və nöqtələr onlara özünəməxsus gözəllik bəxş edir. Türkiyə və Azərbaycanda tətbiq olunan latın əlifbasındakı nöqtəli «Ö - Y - İ» (latın hərfləri) hərfləri ilə yanaşı bu əlifbanı daha çətinləşdirən digər əlavələr edilmişdir. Ч - III və F hərflərinə edilən əlavələri buna misal göstərmək olar.

¹ «Tənsuxnamə» - Xacə Rəşidəddin Fəzlullah.

² «Əsseydələ» - Fərabî.

Əlifbanın dəyişilməsi əhalinin böyük bir hissəsini, xüsusilə yaşlı təbəqəni bir çox çətinliklərlə üzləşdirmişdir. Belə ki, 60 il «H» hərfini «En» tələffüz etməyə adət edən şəxslər bundan belə onu «ha» hərfi kimi tələffüz etməli olacaqlar. Bu bəla başqa hərflərin də başına gətirilmişdir. Məsələn, kiril əlifbasında «ve» səsini verən «B» hərfi bu günlər «be» səsi ilə tələffüz olunur. O cümlədən böyük «P» - «C» - «Г» - «Y» və kiçik «m» və «u» hərfləri. Belə ki, əvvəllər «er» səsini verən «p» indi «pe», əvvəllər (es) səsini verən (c) hərfi indi (ce), əvvəllər «ge» səsini verən (F) hərfini (ef) və əvvəllər (u) səsini verən (y) hərfi indi (ye) səsini, habelə əvvəllər kiçik formada yazıldıqda (te) səsini verən (m) hərfi indi (em) və əvvəllər (i) səsini verən (u) hərfi indi (u) səsini verməli olacaqdır.

Dünyanın «inkişaf dili» olan İngilis dilindəki tələffüzlərlə müqayisədə mövcud olan fərq daha bariz şəkildə nəzərə çarpır. Məsələn, bir vaxtlar kiril əlifbasında «ye» kimi səslənən «J» hərfi latın əlifbasına keçdikdə artıq «je» kimi səsləndirilməyə başlanmışdır. Bir haldakı bu hərf ingilis dilində «ce» səsini verir. Belə olduğu bir halda ingilis dilində «ce» səsini verən «C» bəzən «G» hərflərinin aqibəti necə olacaqdır. Azəri türkcəsində (i) kimi səslənən «İ» hərfi isə ingilis dilində müxtəlif səslər verir. Özünəməxsus gözəlliyi ilə yanaşı ərəb əlifbası fonetik baxımından olduqca kamil və nöqsansızdır. Kiril əlifbası ilə yazılan «oktyabr» və «kitab» sözlərindəki «k» hərfini bir-biri ilə nə ilə fərqləndirə bilərik?!

Ərəb əlifbasının başqa bir müsbət xüsusiyyəti yazılış baxımından həcmnin az olmasıdır. Belə ki, latın əlifbası ilə yazılan 25 sətirlik yazını ərəb əlifbasında 15 sətirdə yerləşdirmək olar.

ƏLİFBANIN DƏYİŞİLMƏSİ İLƏ AZƏRBAYCANDA BAŞ VERƏN FƏCİƏLƏR

Azərbaycan xalqının qarşılaşdığı ən böyük fəciələrdən biri də, onların əsrlər boyu islam əlifbası ilə yazılmış saysız-hesabsız elmi, dini və s. kitablardan uzaq düşməsi və bu kitabları yeni əlifbaya çevirə bilməməsi olmuşdur. Çünki çap maşınlarının Azərbaycana gəlməsindən 1920-ci ilədək o qədər də çox vaxt keçməmişdi və millətin milli, dini, mədəni əsərləri 40 - 50 il olduqca az nəşr olunurdu. Bu müddət ərzində Azərbaycan xalqı özünün nəşr olunmuş 100 cild kitabından məhrum olur. Bu dəfə iyirminci əsrin mətbuat texnologiyasının yüksək inkişafından olduqca arxada qalıb milyonlarla kitabdan uzaq düşmüş olur.

Bu qədər kitabı latın əlifbasına çevirməyi təsəvvür etmək olarmı? Başqa bir məsələ oxucunun oxu surətinin aşağı düşməsidir. Belə ki, əgər hər hansı bir azərbaycanlı gün ərzində kiril əlifbası ilə 1000 kəlmə oxuyurdusa, bu rəqəm hələ beş il bundan sonra da 300 qədər azalacaqdır. Demək 8 milyon 500 minlik Azərbaycan əhalisi gün ərzində qabaqkıdan beş dəfə az, yəni 950.000.000 kəlmə oxumuş olur. Bu rəqəmin beş il ərzində aşağı düşməsi isə savalsızlıqla bərabərdir. Bu, bir həqiqətdir ki, Bakıda fəal oxucuların çoxu latın qrafikasına alışa bilmədiklərindən rus dilində çıxan qəzet və jurnalları oxumağa meyl edirlər. Məlumdur ki, hansı dildə oxusan, o dilin mənsub olduğu xalqın mədəniyyətinə rəğbətini də artır. Deməli, latın işarələrinin tətbiqi mədəniyyətimizi irəli aparmadı, əksinə çox böyük müsibətlərlə nisbətən yaxa qurtardığımız rus təsirinə məruz qalmağımıza yenidən zəmin yaratdı.

Ümumiyyətlə, Sovet hökuməti dağıldıqdan sonra Azərbaycan respublikasının təbii olaraq üzləşdiyi iqtisadi, elmi, ictimai və digər böhranlar burulğanında əlifba islahatı kimi son dərəcə çətin və baha başa gələn bir proqramın icra edilməsini cəhalət və ya xəyanət adlandırmaqdan başqa çarəmiz qalmır. Halbuki, bu xalqın iqtisadi zəmində əsaslı islahata daha çox ehtiyacı var idi. Amma məlum səbəbdən üzündən nəinki o problemlərin həlli qabağa salınmadı, əksinə onlara bu barədə fikirləşməyə belə fürsət vermədilər. Yüksək tribunallardan özünəməxsus «uzaqgörənliklə» bu əlifbaya keçidi beynəlxalq integrasiyaya qovuşmaq kimi qiymətləndirənlərə nə yazıq.... Bu gün xalqının kütləvi savadsızlıqla üzləşdiyini görən «ziyalılar» görəsən nə fikirləşirlər? Belə bir böhranlı şərətdə Azərbaycana dörd milyard dollardan artıq başa gələn bu islahat doğrudanmı lazım idi?! Dörd milyard dollarla əhalinin yaşayış səviyyəsini, Qarabağ probleminin müsbət həllini irəli aparmaq olmazdı?!

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDOV

Mən bütün dinləri puç və əfsanə hesab edirəm.

M.F. Axundov

«Mən din və dövlət düşməni deyiləm... Siz özünü çox yaxşı bilirsiniz ki, dinə nə qədər qəlbən bağlıyam və ona böyük etiqad bəsləyirəm. Mən heç bir dini islam dinindən üstün tutmuram. «Məryəm» surəsini Hacı Əbülfəzin hüsurunda təfsir etdim və siz bunun şahidi oldunuz. Mənim övladlarım və sonrakı nəslim də belə bir əqidədə olacaqlar. Məqsəd, nəzəubillah, heç də islamı aradan aparmaq deyildir».

M.F.Axundov. («Xətirələr», səh.178.)

ONUN DÜŞÜNCƏ VƏ TƏFƏKKÜRÜNÜN DAVAMI

Qacarilərin, xüsusilə də Nəsirəddin şahın uzun sürən hakimiyyət dövrü İranın xarici düşmənlərinin - üçlük təşkil edən Rusiya, İngiltərə və Osmanlı imperatorluğunun - siyasətində ona qarşı işğalçılıq və təxribatçılıq planlarının hazırlanması ilə xarakterizə olunur. Yaranmış belə bir şəraitdə İranda fikir və düşüncə azadlığı, daha doğrusu müasir «düşüncə tərzi» formalaşır, iranlılar üçün yeni-yeni dini ideologiya göndərilir. Məhz bu dövrlərdə İran ictimaiyyəti üçün «müasir dini düşüncə» nüsxəsi yazılıb göndərilir ki, bu cərəyanlar Şeyxiyyə, Babiiyyə və sonralar Əzəlikəriyyə və Bəhaiyyə ideologiyası ilə başlanır, nəzərdə tutulan geniş miqyaslı nəticələr vermədiyini gördükdə isə digər cərəyanlar işə salınır ki, Seyyid Cəmaləddin Əsədabadinin nakam

ideologiyası onun bariz nümunələrindən biri idi. Belə bir şəraitdə zadəganlar üçün, həyat tərzləri ilə tamamilə uyğun olan sekolar və dinsizlik proqramı həyata keçirilir. Əndişə və fikirlərin çarpazlaşdığı bu dövrdə həyat və düşüncə tərzinin dəyişdirilməsi və ya süni şəkildə yayılan cərəyanların qarşısını almaq üzərində birgə tədbirlər planı hazırlanır. Beləliklə, Məşruta intilabı, Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin rəhbərliyi ilə Demokrat partiyasının və onun ardınca Divanxananın təşkili, Müəssislər məclisi, Şura məclisi, tərcümə və təlif qanunun qüvvəyə minməsi kimi mühüm ictimai dəyişikliklər baş verir. Bu ictimai hadisələrin hamısı zahirdə müsbət qiymətləndiridir. Lakin bunun ardınca əlifbanın dəyişdirilməsi, örpəyin götürülməsi başdan-ayağa ingilisləşmə təhlükəsi də meydana çıxır. Mirzə Yusif xan Müstəşaruddövlə, Mirzə Sadiq xan Müstəşaruddövlə Sadiq, Əbdürrəhim bəy Talıbov, Mirzə Ağaxan Kermani, Şeyx Əhməd Ruhi, (erməni Mirzə Yəqubun oğlu) Mirzə Mülküm xan, Zeynəlabidin Şirvani, Mirzə Hüseyn xan Sepəhsalar, Kazimul İslam Kermani, Mirza Saleh Şirazi, Hacı Səyyah və başqaları xarici ölkələrin mənfur ideologiyasının təsiri altına düşürlər. İctimai dəyişikliklərə səbəb olan nəzəriyyələrin əksəriyyəti İrana adətən Qafqazdan və ya Osmanlı imperiyasından gəlirdi. Ziyalıların bəzilərinin Osmanlı imperatorluğuna sürgün olunması, həmçinin Qafqaz və İranlı ziyalılarının gediş-gəlişləri bu fikri getdikcə dərinləşdirirdi. Bu dəyişikliklərin əsas ideoloqlarından və onun ilk icraçılarından biri də Mirzə Fətəli Axundov olmuşdur.

Yazıçılardan bəzləri öz əsərlərində Mirzə Fətəli Axundovu İran ədəbiyyatının gözəl simalarından biri kimi qiymətləndirmiş və onun yüksək mütəxəssis olduğunu vurğulamışlar. Bəziləri də onu şərq dramaturgiyasının banisi,

fars dilində roman yazan ilk yazıçı və hətta şərqin böyük filosofu adlandırmışlar. Lakin ziyalı təfəkkürü ilə tanınan Axundov daha çox sol cinah tərəfindən rəğbətlə qarşılanaraq İran və Osmanlı ölkələri ilə yanaşı, Qafqazın özündə də geniş xalq kütləsini öz təsiri altına sala bilmişdi. O, Qafqazın elm və mədəniyyət mərkəzi sayılan Tiflis şəhərində yaşayırdı. Hal-hazırda bir çox elm və təhsil ocaqları Mirzə Fətəli Axundovu Qafqazın müasir elm və mədəniyyətinin banisi hesab edirlər.

Axundovun fikir və nəzərləri ilə tanış olmaq üçün hər şeydən əvvəl onun həyat və yaradıcılığına nəzər salmaq lazımdır. M.F.Axundov Hicri-şəmsi tarixi ilə 1228-ci ildə (1812-ci miladi) «Nuxa» (Şəkinin əvvəlki adı) şəhərində dünyaya gəlir. Atası Mirzə Məhəmməd Tağı Azərbaycanda vəliəhd olan Abbas Mirzənin naibinin hakimiyyət dövründə Təbrizin «Xamənə» qəsəbəsinin kəndxudası idi. Mirzə Fətəli hara gedirdisə, özünü müxtəlif milliyyətlərə mənsub edər, səmimi münasibət yaratmaq istədiyi hər hansı bir şəxslə qohumluq əlaqəsi olduğunu bildirərdi. Belə ki, o, İran zərdüştlərinin və Hind farslarının rəhbərinə göndərdiyi məktubda yazırdı: «Zahirdə türk olsam da, nəslim farslara çatır. Babamın atası Hacı Əhməd Rəştdən Azərbaycana gəlmiş və oranı özünə vətən seçmişdir». («Məktublar» səh. 249).

İranın xarici işlər naziri Hüseyn xan Nizamuddövlə ilə münasibətlərini yaxşılaşdırmaq istədikdə isə özünü onunla qohum kimi qələmə verir. Nizamuddövləyə göndərdiyi məktubların birində yazır: Tehranın Darul xilafətində heç kimlə tanışlığım yoxdur. Zati alinizlə şəxsi tanışlığım yoxdur. Amma cənabınızın müqəddəm tayfasından olduğunu eşitmişəm. Mənim də həm ata, həm də ana tərəfim həmin

tayfaya mənsub olan ailələrdən olmuşlar. («Məktublar» səh. 59).

Fətəlinin atası Mirzə Məhəmməd Tağı 1227-ci ildə Xamənə qəsəbəsinin kəndxudalığından kənarlaşdırılır və ticarət məqsədilə hələ rusların işğalı altına keçməyən, eləcə də İran şəhərlərindən biri hesab olunan Şəki məntəqəsinə gəlir. Orada Axund Hacı Əli Əsgər Şəkəvinin qardaşı qızı Nəna xanım ilə ailə qurur. İki ildən sonra Mirzə Tağı zövcəsi və oğlu Fətəli ilə Şəkidən Təbrizə qayıdır. Mirzə Məhəmməd Tağının əvvəldən Təbrizdə başqa bir arvadı da var idi. Fətəlinin anası ərinin əvvəlki zövcəsi ilə yola getmədiyi üçün ərindən ayrılıb Fətəli ilə birlikdə Ərdəbilin Meşkin şəhərinə - əmisi axund Hacı Əli Əsgərin yanına gəlir. Axund, Fətəlini övladlığa götürür. Fətəlinin Axundzadə familiyası daşımamasının səbəbi də məhz budur. Mirzə Fətəli 7 yaşından 13 yaşınadək Meşkində qalır. 1241-ci ildə axund Hacı Əli Əsgər Abbas Mirzə ilə birlikdə Gəncə şəhərinə gəlir, Fətəlini və anasını da özü ilə aparır. M.F.Axundov özünün ilk dini təhsilini Gəncənin şah Abbas məscidində molla Hüseyndən alır. Həmin mədrəsədə Alman konsulduğunun gizli xidmətçilərindən biri olan Mirzə Şəfi Vazeh də tədrislə məşğul idi. Mirzə Şəfi almanların göstərişi ilə gizli şəkildə dini təhsil alan tələbələrə dərslərini yayındırmağa çalışırdı. Fətəli də onun təsiri altına düşərək öz din və mədəniyyətinə qarşı çıxmağa başlayır, xarici ölkələrin göz qamaşdıran sivilizasiyalarına məftun olur. Mirzə Fətəli öz xətirələrində yazır: «İkinci atamın arzusu mənim ərəb dilinə yiyələnib islami və ruhani həyat tərzini keçirməyim idi. Lakin hər şey başqa çür oldu və mən artıq digər şeylər haqqında fikirləşməyə başlamışdım. Mənim bu fikirlərə yiyələnməyimin əsas səbəbkarı Gəncə məscidinin hücrələrinin

birində tanış olduğum istedadlı bir şəxs, yəni Mirzə Şəfi Vazeh olmuşdur. O, yüksək və geniş məlumatlara malik olmaqla yanaşı, «Nəstəliq» xəttində də çox gözəl yazırdı. Mirzə Şəfi elə bir şəxs idi ki, onun vəsfində fars dilində yazılmış şeirlər Almaniyada çap edilirdi. Atamın göstərişi ilə hər gün Mirzə Şəfinin yanına gedib ondan Nəstəliq xəttinin incəliklərini öyrənirdim. Bu gediş-gəlişlərdən sonra mənimlə onun arasında səmimi dostluq münasibətləri yaranmağa başladı. Günlərin bir günündə bu hörmətli şəxs məndən soruşdu: Mirzə Fətəli! Bu elmlərə yiyələnməkdə məqsədin nədir?

Dedim: Ruhani olmaq istəyirəm.

Dedi: Riyakar və şarlatan olmaq istəyirsən?

Mirzə Şəfinin bu sözlərindən təəccüb etdim. Sonra dedi: Mirzə Fətəli! Ömrünü bu fırlıdaqçı insandarın yanında hədəf etmə, özünə başqa bir sənət seç. Ondan ruhanilərə nifrət bəslədiyinin səbəbini soruşduqda, o günədək mənə məlum olmayan bir çox şeyləri açıqladı. Atalığım həcc ziyarətindən qayıdanadək Mirzə Şəfi məni bir çox «incəliklərdən» agah edib qəflət pərdəsini gözlərim önündən götürdü. Mirzə Şəfinin bu sözlərindən sonra ruhanilərə nifrət etməyə başladım və başqa bir sənətə yiyələnmək qərarına gəldim».

Mirzə Fətəli, Mirzə Abbasın ona etdiyi bütün yaxşılıqları çox bir tez zamanda unudub ona qarşı hazırlanan xəyanətdə əlbir olur. Rus işğalçılarının təcavüzündən əvvəl Arazın o tərəfindən göndərdiyi məktublardan birində bu torpaqları rus ərazisi adlandıraraq öz ailəsinin mühacirəti haqda yazırdı: «Paskovicin müharibəsindən bir il əvvəl naibüs-səltənə

Rizvanla birgə Arazın o tayında olan rus torpaqlarına (!) hicrət etdik».¹

Bir il sonra İran-Rus müharibəsi yenidən başlandı və Axundov Şəkiyə qarıtdı. Mirzə Fətəli 1249-cu ildə yeni rus mədrəsəsinə gedir, lakin bacarıqsızlığı üzündən bir il sonra oradan çıxarılır. 1250-ci ildə iş tanmaq və təhsilini davam etdirmək məqsədilə Tiflisə gəlir. Axund onun Qudsi ləqəbli Abbasqulu ağa Bakıxanovun yanına göndərir və Mirzə Fətəli 1834-cü ilin noyabr ayında çarın Qafqazdakı nümayəndəsi general-qubernatorun fars, türk və ərəb dilləri üzrə tərcüməçisi təyin olunur. Mirzə Fətəli öz xətirələrində bu barədə yazır: «Əvvəllər Qafqazın islam mədrəsələrində təhsil ilə məşğul olurdum. İmkan daxilində türk, fars və ərəb dillərinə yiyələndim və sonralar vətənim Şəkidən Tiflisə gəldim. Orada rus dilini öyrənib rus dövlətinin Qafqaz sərkərdələrinin islam xalqları dillərinin tərcüməçisi təyin olundum».

Əlbəttə lazım gəldikdə Mirzə Fətəli özünü Qafqaz iranlısı və İran şahının daimi duaçısı kimi də qələmə verirdi. Belə ki, İranın xarici işlər nazirinə yazdığı məktubların birində deyir: «Allah şahın şərəfli ömrünü uzun etsin. Onun zəfərli şahlıq dövründə İran yüksək tərəqqiyə nail olacaqdır və xarici ölkələrdə yaşayan biz din qardaşlarınız bu xəbəri eşitdikdə ürəkdən sevinir və bir-birimizə göz aydınlıq veririk».

Başqa bir məktubda özünü namaz qılan on iki imamçı şiə kimi qələmə verərək yazır: «Bütün on iki imamçı şiə firqələri zat alinizin tutduğu yüksək və şərəfli vəzifədə uzun müddət qalmağınızı Allah-Təaladan dua etməlidirlər». Mirzə Fətəlinin Qafqazdakı rus sərkərdələrinə «xidməti» o yerə çatır ki,

¹ «Xətirələr» səh. 205.

Qafqaz qiyamını yatıran, minlərlə müsəlmanı qanına qəltan edən Vorontsovu mələk adlandırır. Rus hərbiçilərinin qarşısında öz nökrəçilik və muzdurluq simasını isbata yetirən praporşik Fətəli sonradan kapitan dərəcəsinə çatır və digər «xidmətlərinə» görə isə polkovnik rütbəsi alır. O bu barədə yazır: «Yeni miladi ilində mərhəmətli əlahəzrət Çar cənabları tərəfindən polkovnik rütbəsinə layiq görüldüm».

O, Tiflisdə İranın qatı düşmənlərindən biri olan Qriboyedov ilə sıx dostluq əlaqələri qurur və onunla «divane əql» adlı mərkəz təsis edərək orada təşkilat, təlimat, təbliğat və digər işləri öz öhdəsinə götürür. Bu illər ərzində M.F.Axundov bir çox əsərlər yazmışdır ki, onlardan bəziləri aşağıdakılardan ibarətdir.

1. Təmsillər (6 komediya səhnəsi) 1266-1272;
2. Yusif şahın hekayələri, ya aldanmış kəvakib 1273;
3. Yeni əlifba, 1274;
4. Kəmaluddövlənin üç məktuba verdiyi cavablar. 1279-1280;
5. Məqalələr. 1281-1294.
6. Məktublar, 1281-1294.

M.F.Axundovun ömrünün sonunadakı son dərəcə qərz və inadkarlıqla üzərində çalışdığı məsələlərdən biri də müsəlman xalqları arasında bir növ ünsiyyət vasitəsi olan ərəb əlifbasını dəyişmək olmuşdur. O, əvvəl əlifbanın dəyişdirilməsini oxunuşun çətin olduğu ilə izah edirdi. Lakin göndərdiyi məktublara diqqət yetirdikdə, onun əsas məqsədi bəlli olur. Məsələn, Müstəşaruddövləyə yazdığı məktubda ürək ağrısı ilə deyir: «Ərəblər min illik səltənətimizi əlimizdən almaqla yanaşı, vətənimizi viran etmiş, əvvəlki şan-şöhrətimizi məhv etmişlər. Bütün bunlarla yanaşı onlar əlifbamızı dəyişərək elm və təhsilə yiyələnməyi olduqca çətinləşdirmişlər. Bu millətdən

nə qədər müsibətlər görmüşük. Hər bir dünya görüşlü şəxs onları yad etdikdə göz yaşları tökür. Nə qədər ki, rəhbərləri sağ idi, qılınclarının qorxusundan hakimiyyətlərini qəbul etdik. İndi ölüb torpağa qarışıblarsa da, yenə onlara köməklik etməyi özümüzə fəxr bilirik. Görün biz nə qədər də axmaq və sadələvhük. Hal-hazırda bütün səy və cəhdlərimi millətimi cəhalət və zülmətdən qurtarmaq üçün ərəblərin bizə yadigar qoyduqları əlifbanı dəyişməyə yönəltdi».

Mirzə Fətəli əlifbanı dəyişməklə gələcək nəslin İranda da Türkiyə, İndoneziya və rusların işğal etdikləri bir çox ölkələrdə olduğu kimi dini təlim və mədəniyyətdən uzaq düşməsini istəyirdi. O, heç nədən çəkinmədən deyirdi: Çar Rusiyasında din xadimlərinin köhnə əlifbadan və camaatın isə yeni əlifbadan istifadə etməsi çox düzgün bir siyasət idi. Köhnə əlifba ruhanilər tərəfindən qorunub saxlanılmalı və dini kitablar onlar tərəfindən bizlərə təlqin olunmalıdır. Yəni köhnə əlifba axirət işləri, yeni əlifba isə dünyəvi məsələlərə xidmət etməlidir.

Bütün bunlar dini islahata tərəf atılan ilk addımlar olmuşdur. Axundov əlifbanın dəyişilməsində öz həmfikiriləri ilə sıx münasibətlər yaratmağa başlayır. O, İranın dövlət adamları və digər nüfuzlu şəxsləri ilə ardıcıl olaraq məktublaşır və onlara öz dövlətinin vəziyyətindən xəbər verirdi. Çar şahzadəsinin xüsusi tərcüməçisi kimi İranın Tiflisdəki konsulluğundan və Tiflisin dövlət aparatından öz məqsədinə çatmaq üçün istifadə edirdi. Bütün bu göstərişləri öz rus ağaları üçün yerinə yetirsə də, özü ilə həmfikir olan Mirzə Mülküm xan Nazimuddövləyə göndərdiyi məktubda əlifbanın dəyişilməsi barədə yazır:

«İzahat (əlifbanın dəyişilməsi) səbəbləri çap olduqdan sonra onun bir neçə nümrəsini mənə göndərin ki,

boyuklərimizə göstərə bilim. Çünki fikrimin həyata keçməsi və müəyyən irəliləyiş əldə etmək üçün adəti üzrə yazdığım məktublarda onlardan izn istəyirəm. Onlar hər zaman məndən işimin nə yerdə olduğunu və çəkdiyim zəhmətlərin nəticəsini soruşurlar».

Başqa bir yerdə əlifbanın dəyişilməsinə dair gördüyü işlər barədə belə məlumat verir:

«Bu işdə öz böyüklərimdən yeni, rus dövlətindən icazə istədim». («Xatirələr», səh. 193).

Mirzə Fətəli bu işdə erməni Mirzə Yaqubun oğlu Mirzə Mülküm xan və İranda frankmasonluğun əsasını qoyanlarla əlbir idi. Mülküm xan, Nəsirəddin şahı İranda lotoreyaların çap etmək üçün ona icazə verməsini istəyir. Şaha göndərdiyi təhdidlə yazdığı məktubda deyir: «Ya maaşımı artır, ya da lotoreyaların çap olunmasına icazə ver! Əks təqdirdə bu qanunu olkəyə mən özüm gətirəcəyəm».¹

İstədiyi nəticəni əldə edə bilmədikdə qanun qəzetini nəşr etməyə və İngilis dövlətindən əlifbanın dəyişilməsinə dair aldığı əmri icra etməyə başlayır. Erməni daşnakı Mülküm xan İran və Osmanlı imperiyasında əlifbanın dəyişilməsi yolunda əlindən gələni əsirgəmədi. Axundov özü ilə həmfikir olan Mülküm xanı «Ruhul-qüds» adlandırır və yazdığı məktubların birində onu belə vəsf edir: «Cənab Ruhul-qüds! Mirza Ağaxan dediyi kimi, sən şeytanın balasısan. Mən sənin fikrində olanlardan qorxuram. Bu sirləri mənə də öyrət. Qarşınıza qoyduğunuz məqsəddən xəbərsiz olduğum üçün təhlükə hiss edirəm».

Axundov Osmanlı imperiyasına etdiyi səfərlərdə əlifbanın dəyişilməsi yolunda yorulmadan fəaliyyət göstərirdi.

¹ «Xatirələr» səh. 118.

Osmanlı rəhbərləri ilə əlifbanın dəyişilməsinə dair apardığı yazışmaların heç bir nəticə vermədiyini gördükdə, Mülküm xana yeni üsula əl atmağın zəruriliyinə dair məktub yazır. Mirzə Fətəli belə bir nəticəyə gəlir ki, əlifba məsələsində dini əsaslara və islama böyük etiqad bəslədiklərinə təkid etməlidirlər. O, Mülküm xana göndərdiyi məktubda yazır:

«Güman etmirəm ki, müsəlman milləti belə bir islahata və əlifbanın dəyişilməsinə razı olsun».

Beləliklə, Mirzə Fətəli islama və şiə məzhəbinə böyük etiqad bəslədiyini göstərməyə başlayır. Sonralar Axundovun məsləhəti ilə Azərbaycana vali (məntəqə hakimi) təyin olunan İranın Tiflisdəki nümayəndəsi Əli xan Əminuddövləyə göndərdiyi məktubda yazır: «Mən din və dövlət düşməni deyiləm... Siz özünüz çox yaxşı bilirsiniz ki, nə qədər dinə qəlbən bağlıyam və ona böyük etiqad bəsləyirəm. Mən heç bir dini islam dinindən üstün tutmayıram. «Məryəm» surəsinə Hacı Əbülfəzin hüsurunda təfsir etdim və sizi bunun şahidi oldunuz. Mənim övladlarım və sonrakı nəslim də belə bir əqidədə olacaqlar. Məqsəd, nəuzubillah heç də islamı aradan aparmaq deyildir».¹

Salus siyasətindən bəhrələnərək İranın təhsil nazirinə yazdığı məktubda bu mətləbə toxunaraq deyir: «İslam firqələrindən olan biz fars və türk dilli xalq İran və Rum imperatorlarının ərazilərini özümüdə vətən seçmişik. Ərəblər bizə qalib gəldikdən sonra dinlərini bizə vermiş, dillərini dilimizlə qarışdırmış və bizləri öz dillərində yazılmış kitabları başa düşməyi və ərəb dilinin qarammatikasını mənimsəməyə vadar etmişlər».

¹ «Xətirələr» səh. 178.

Mirzə Fətəli əl atdığı bütün üsullardan məyus qalıb erməni Mülküm xana yazır: «Artıq Osmanlılardan ümidimi kəsmişəm və onları təksirkar hecab etmirəm. Onlar yaxşı başa düşmüşlər ki, din və səltənətləri yeni əlifba qüvvəyə mindikdən və elm inkişaf etdikdən sonra zəifləyib aradan gedəcəkdir».

Mirzə Fətəli daha sonra öz fikrini belə açıqlayır:

«Əlifbanın qarşısını alan yeganə şey varsa, o da dindir. Bu dini kökündən qoparmasam Əli ibn Tağı Həsən deyiləm. Kamaluddövlənin nüsxələri mənim ən yaxın dost və sirdaşlarımin ixtiyarındadır. Bu yaxınlarda dostlarım həmən nüsxələri çap edib bütün Asiya və Afrika ölkələrində yayacaqlar. Sonra görək İstanbulun dövlət nazirləri öz dinlərini neçə qoruyub saxlayaçaqlar? Belə olduqda onlar öz dinlərini əldən verməli olacaqlar».¹

Mülküm xan əl atdığı hiylə və tədbirlərin hec bir nəticə vermədiyini görüb özünün həqiqi iç üzünü aşkara çıxarır. Daim İranın dövlət rəhbərləri ilə iranlılıqdan, vətənpərəstlikdən dəm vuran Mirzə Fətəli, Mülküm xana yazdığı məktubda deyir: «Mənim iranlı və ya osmanılarla nə işim var? Mən bəşəriyyəti sevən dərviş məslək bir şəxsəm».²

Mirzə Axundov ünsiyyətdə olduğu şəxslərdə, onların ictimai-siyasi mövqelərini nəzərə alaraq öz fikirlərini açıqlayırdı. O, dar düşüncəli iranlı və osmanlı şahzadələri ilə ünsiyyətdə olarkən öz fikirlərini onlara təlqin etməyə çalışırdı. Əlifba barədə söhbət açılmadıqda öz dost və tanışlarını ərəb kəlmələrini fars dilindən çıxarmağa təhrik edərdi. Şahzadə Cəlaləddin Mirzəyə yazdığı məktubda ona ərəb kəlmələrindən mümkün qədər az istifadə edib dinin müqabilində qədim fars

¹ «Məktublar» səh. 235.

² «Məktublar» səh. 196.

mədəniyyətinə diqqət yetirməsinə sövq edir. Məktubda deyilir:

«Şahzadə Cəlaləddin Mirzəyə təlif etdiyiniz kitabı tərif etməkdən savayı bir sözum yoxdur. Tərifə layiq və diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də naiblərinizin ərəb kəlmələrini tamamilə aradan götürmələridir. Kaş başqaları da sizin yolunuzu davam etdirib dünyanın ən şirin dili fars dilini ərəb kəlmələrindən təmizləyərdilər. Sizin şərəfli naibləriniz dilimizi ərəb dilinin əsarətindən azad etmişlər. Mən də öz millətimizi ərəb dilindən nicat verməyə çalışıram. Kaş üçüncü bir şəxs tapılıb min illik tərifə layiq adət və ənənələrimizi heç edən və gülüstan vətənimizi xərəbəliklərə çevirən ərəb millətinin zillətindən nicat verib azadlığa çatdırsın. Lakin peyğəmbərlik və imamət üsulu ilə deyil, hikmət və fəlsəfə yolu ilə».

Göründüyü kimi o, öz fikrini ərəb əlifbasının dəyişilməsinin zəruriliyi ilə başlayıb din, peyğəmbərlik və imamətdən əl çəkməklə bitirir. Şahidi olduğumuz bir çox hallarda Axundovun özünəməxsus məkrli siyasi üsullarından istifadə edib ən həssas vəziyyətlərdə belə, şəxsi manafeyi üçün islamdan sui-istifadə etdiyini görürük. O, dəfələrdə öz davamçılarını qarşıdurma yaratmağa çağıraraq demişdir: «Zahirdə bizimlə eyni məzhəbdə olanlarla qardaşcasına davranmalı, batində isə öz haqq yolunuzu davam etdirməliyik».¹

Necə olura-olsun, islamla düşmənçilik və müxalifətçilik etmək istəyirdi. O, dinə qarşı əks mövqe tutaraq nizəsini rufanilərə tərəf uzadırdı. Nəzərdə tutduğu planı həyata keçirmək üçün öz davamçılarından birini mərkəzi orqana

¹ «Məktublar» səh. 343.

yönəltməyə və ədalətxanaya yol tapmasına nail olur. Mirzə Nəqi xanın oğlu qanun maddələrini yazmağa başladıqda, Mirzə Fətəli onu məsxərə edərək Mülküm xana belə bir məktub yazır: «Deyirlər Mirzə Nəqi xanın oğlu Tehrandə qanun maddələrinin əsasını yazır. Yazıq dəli olmuşdur».¹

Mirzə Fətəli hər an ruhanilərə olan kini düşmənciliyini biruzə vermək və onların xalq üzərində olan dərin nüfuz və hörmətdən məhrum olmalarını gözləyirdi. Mirzə Nəqi xanın oğluna göndərdiyi məktubda ona qarşı olan qərəzli mövqeyini belə bəyan edir: «Təyin olunduğunuz yeni vəzifəniz mübarək olsun! Tutduğunuz vəzifə həqiqətən də böyük və tərifə layiqdir. Axır ki, arzuunuza çatdınız. Nəzərdə tutduğunuz iş, yəni qanunun qüvvəyə minməsi sizin üçün müyəssər oldu... Nəhayət cənab Şeyxulislam və mən belə məsləhət görürük ki, İran dövlətinin bütün yüksək vəzifələrini ruhani alimlərinin əlindən alıb mühakimə və sair məsələləri nazirliklərin ixtiyarına qoyasınız. Belə etməklə ruhani alimləri artıq dövlət işlərinə müdaxilə edə bilməyəcəklər. Avropada olduğu kimi onların səlahiyyəti namaz, oruc, dəfn, nigah, təlaq (boşanma) və bu kimi dini məsələlərlə məhdudlaşmalıdır. İşin əvvəlində nazirliklərə, məhkəmə, məclis və bu kimi yüksək vəzifələrə millətin ən görkəmli alim və şəxsiyyətlərini təyin etmək olar. Bir şərtlə ki, onlar sonradan dini işlərə qarışmasınlar. Hörmətli dost! Tehrandə olarkən sizdə belə bir fikir yaranacaqdır ki, görəsən nə üçün Mirzə Fətəli və Şeyxulislam on iki imamçı alimlərin yüksək vəzifələrdən kənarlaşdırılmasını məsləhət görmüşlər? Səbəbini sizə deyirəm. Əlbəttə siz özünüz çox gözəl bilirsiniz ki, bizim millətimiz bütün dövlət alamlarını zülmkar hesab edirlər.

¹ «Məktublar» səh. 191.

Nəzəriyyələrdən hansı biri İranda tətbiq olunmadı? Şəri mühakimə bağlanıb yerinə «ədliyə» təsis olundu. Ruhanilərdən bir çoxu ədliyyəyə işə götürüldü. Hətta bir gün ruhanilərdən bəziləri seçilib ölkənin yüksək vəzifələrinə təyin olundular».

Əlifbanın dəyişilməsi məsələsi də İranda Axundov əqidəli Seyyid Nəfisi, Seyyid Həsən Tağızadə, Yəhya Zəka və bir çox digər qərpbərəst ziyalılar tərəfindən hazırlanan və şərqdə tətbiq olunan plan idi. Onların hər biri əlifbanın latın qrafikasına keçməsinə dair ayrı-ayrılıqda bir neçə kitab təlif etmişlər, lakin bu məsələ müsəlmanların etirazına səbəb olduğu üçün İranda baş tutmadı. Amma bu yuxu digər müsəlman ölkələrində düzgün yozuldu. Axundun başa bir məqsədi örpək və digər müsəlman geyin formalarını dəyişdirib onları avropasayağı geyimlərlə əvəz etmək olmuşdur. Bu proses də ilk növbədə məhz həmin şəxslərin ailələrinə mənsub olan qız və qadınlar tərəfindən həyata keçirilir. İlk dəfə örpəyin götürülməsinə səy edən şəxslərdən biri də «İranlıların tarixi oyanışı» adlı kitabın müəllifi Yəhya Dövlətabadinin qızı Hədiqə Dövlətabadi olur. Axundov bu barədə böyük səylər göstərmişdir:

«Şəriətin nə haqqı varki, hicab ayəsi ilə qadınları ömürlük həbs edib onları həyatın ləzzətindən məhrum etsin?».¹

Axundovun təsir dairəsi haqq yoldan sapınmış şahzadə və varlı təbəqənin müəyyən olunmuş bir hissəsini əhatə edirdi. Dünyəvi məqsədlərə satılmış və ya tamamilə dövlətdən asılı olan ruhanilər də bu arada idilər. Təəssüflər olsun ki, indinin özündə də onların iç üzü camaata tanıtılmamışdır. Məlikül-mütəkəllimin kimi zahirdə azadlıq naminə şəhid olan,

¹ «Məqalələr» səh. 97.

həqiqətdə isə xalqa olmazın xəyanətlərini rəva bilən bəzi millət xainlərinin adı hələ də Tehranın küçələrini «bəzəyir».

Mirzə Nəsrulla Məlikul-mütəkəllimin də onlardan biri idi. O, ad və familyasını müqəddəs kitabla («Bəyan», Əli Məhəmməd Bab) əlaqələndirmiş və özünü «Babi» təriqətinə mənsub etmişdir. Oğlu Mehdi Babiyanı və digər tərəfdarları indinin özündə də bu adla tanıyırlar. Mirzə Nəsrulla Məlikul-mütəkəllimin Axundovun sadıq davamçılarından olmuşdur. O, Axundov barədə deyir: «İranda Məşrutə inqilabının baş verəcəyini ilk dəfə Mirzə Fətəli Axundov xəbər verdi. Onun əsərləri İran millətinin qəflət yuxusundan oyanmasında İsrafilin şeypurundan daha təsirli idi».¹

Axundov əlifbanın dəyişilməsinə nail olmadığını görüb fəaliyyətini yeni mərhələsinə yeni, aşkar şəkildə dinin tamamilə aradan götürülməsinə cəhd göstərməyə başlayır. Məktublarının birində yazır: «Batil əqidələr millət və dövlətin zillətinə və geriliyinə səbəb olmuşlar. Buql adlı ingilis filosofu bu barədə onlarla əsər təlif etmişdir. Onun əsərləri başqalarından daha geniş yayılmışdır. Gətirdiyi dəlillərdən biri də bundan ibarət idi ki, İspaniya, İsveç və Rum camaatı kilsəyə tabe olmaqla keşişlərin söylədikləri əfsanələrə və batil əqidələrə etiqad bəsləyərək tənəzzülə uğramışlar. Lakin İngiltərə, Fransa kimi digər ölkələr əql və məntiqə əsaslanaraq günbəgün, saatbasaat inkişaf və tərəqiyyə doğru gedirlər... Kamalludövlənin nüsxəsini tərtibatçısı (Axundov) da fransızların həkimanə əqidəsindədir. Yəni, liberal inkişaf sivilizasiya tərəfdarıdır... Camaatın gözləri önünə pərdə çəkən

¹ «Axundovun əsərlərinin külliati» cild 3, səh. 20, 1955-ci il, Bakı. tərtibatçı, «Axundov fəlsəfəsi məqalələri», səh. 30. H.Sadiq.

və onları inkişafdan saxlayan dini inam və etiqad olunca bu arzu həyata keçirilməyəcəkdir».¹

Oxuçular çox gözəl başa düşürlər ki, Axundovun təfəkkür-tərzi bu gün də müxtəlif adlarla davam etdirilir; dinin siyasətdən ayrı olması, dini ayinlərin milliləşdirilməsi, şəriətin ehkamçılıq və inhisarçılığı, sivilizasiya, liberalizim və s. siyasətlər həmin fəaliyyətlərin ideoloji davamıdır. Bu siyasət kimlər tərəfindən və haralarda həyata keçirilməmişdir?! Müasir Qafqazda Axundovun hansı nəzəriyyəsi icra olunmamışdır? Əlbəttə Axundovun əsas məqsədi və ən yüksək amalı sivilizasiya (mədəni cəmiyyət) və proqres (tərəqqi və inkişaf) deyildi. Belə ki, o bir çox hallarda özünün yalan və iftiraları ilə bu günlər səmimiyyət kimi qələmə verilən çıxışlarında deyirdi: «Hicrətdən bu günədək belə bir məzmununda nüsxə yazılmamışdır. Lakin bu nüsxə çap olunduqdan sonra məzmunca ondan da kəsərli nüsxələr dünyanın bütün güşəsində nəşr olunub yayılacaqdır. Nüsxə dedikdə, mən tək millətin sivilizasiyasını nəzərdə tutmuram. Yalnız 1287 il əsərat altında olan filosoflara azadlıq bəxş edib bəşəriyyəti zülmətdən nicat vermək istəyirəm».²

Axundovun təlim və nəzəriyyələri elə bir dəqiqliklə icra olundu ki, sanki bu islama qarşı yazılan manifest və illər boyu hazırlanmış plan olmuşdur. Sanki oğlu Rəşidə verdiyi tərbiyə, onun mənəvi övladlarında da (onun əqidəsini davam etdirən şəxslərdə) eyni ilə öz əksini tapmağa başlayırdı. «Rəşid Paşa bu il də Ramazan ayını əvvəldən axıradək oruc tutdu. O, deyirdi: İstəyirəm camaat məni pak bir müsəlman və kamil şiə kimi tanısin. Mən də ona mane olmurdum. Bu da bir üsuldur.

¹ «Yeni əlifba və məktublar» səh.139.

² «Məqalələr silsiləsi», səh.185.

Ramazan ayında axşamlar namaz qılır, dua oxuyur, eyni zamanda tar da çalırdım».¹

O özü bütün bunlarla yanaşı deyirdi: «Gərək islam tamamilə aradan götürülsün».²

Lakin məktublaşdığı şəxslərdə özünü ifratçı dindar kimi qələmə verirdi: «Bu məktubu yazan nə sünni, nə də məzhəbsiz bir şəxsdir. O, pak bir müsəlman və xalis şiiədir».³

O da əcdadları tək fürsətdən səmərəli istifadə edib Qərb və Avropanın nüfuzlu şəxsiyyətlərinin himayəsinə sığınır. Əgər bu günlər bəzi qələm sahiblərinin və «azadlıq» həsrətində olanların kütləvi informasiya və mədəniyyət mərkəzləri ilə çətinlikləri varsa, o günlərdə də öz tarix və mədəniyyətinə divan tutmuş bir çox yazarların qarşısında müəyyən maneələr var idi. O, Fransanın Rəşt və Təbrizdəki konsulu Müsyö Nikolayla baş-baş verərək öz kitablarının çap olunmasını ona həvalə edir, ailə və digər şəxsi sirlərini ondan gizlətmirdi. O bu barədə yazırdı:

«Bu kitabda iki mühüm məsələ vardır ki, onlardan biri mücərrəd aləmin xəyalları, digəri isə müsəlman millətinin daxili sirləridir...»

Müsəlmanların daxili sirlərinə gəldikdə isə, bunu deyə bilərik ki, avropalıların bundan tam məlumatı yoxdur. Çünki müsəlman millətindən kimsə bu günədək bu kimi sirr və təxəyyülatın açılmasına çürət etməmişdir. Bunun üçün də yazılmış kitab avropalıların diqqətini özünə cəlb edə bilər».⁴

O öz yazı və məktublarında azadlıq məsələsinə toxunur. Lakin sözlərindən onun kimi azadlıq istəyən şəxslərin ən

¹ «Yazışmalar» səh.187.

² «Məqalələr silsiləsi» səh. 101.

³ «Məqalələr silsiləsi» səh. 136.

⁴ «Yazışmalar» səh. 322.

başlıca məqsəd və amalının nədən ibarət olduğu çox gözəl başa düşülür. Mirzə Fətəli Qərbin tərəqqisini dinsizlikdə görür, islam və müsəlmanlığı isə ən böyük mane hesab edir. «Ey möminlər! Oyanın qəflət yuxusundan. Bəlkə nicat tapasınız. Dörd tərəfinizdəki qonşularınız oyanıb inkişaf və tərəqqiyə nail olmuşlar. Siz isə hələ də zülmət və cəhalətdə qalmaqdasınız. Bəndəlik [ibadət] qandalları əl-ayaqlarınızı bağlayıb, sizləri azadlıq nemətindən məhrum etmişdir. Bilin ki, bu iki ziddiyyətli şeydən birini aradan götürmək iki şeydən asılıdır: Ya hikmət sahiblərinin dediklərini rədd və ixlası tamamilə inkar etməli və ya ibadəti tərk edib oruc-namaz kənara qoyulmalıdır. Bu iki şeydən birini seçmək olduqca çətin və ağırdır».¹

Axundov insan hüquqlarının ilk carçılarından biri hecab etmək olar. Çünki indinin özündə də şəriət qanunlarını icra etmək çoxlarına ağır gəlir. Bunun üçün də din və şəriət qanunlarının aradan götürülməsini istəyirlər. Axundovun fikrincə, hər bir şəxs öz gördüyü işlərin məsuliyyətini daşıyır və birini şəxsi xüsusiyyətləri başqa birisi üçün örnək ola bilməz. «Əgər şəriət ədalət mənşəyidirsə, gərək konstitusiyanın dördüncü bəndini (Fransa dövlət konstitusiyasını) icra etsin. Belə olduqda zinakar kişi və zinakar qadının hər birinə yüz şallaq vurun» - sözləri nə mənə daşıyacaqdır? Azad kişi və azad qadın bir-birləri ilə ər-arvad olmadıqları halda yaxınlıq edərlərsə, şəriət hansı haqla onların hər birinə yüz şallaq vurulmasını əmr edir... Əgər bundan məqsəd namazlarını qorusunlar deyə, onları tənbeh

¹ «Məqalələr silsiləsi» səh. 134.

etməkdirsə, onda nə üçün Quran mütəyə (müvəqqəti evlənməyə) icazə vermişdir».¹

Axundov ya din və şəriətdən xəbərsiz olmuş və yaxud da dini möhkəm etmək üçün orada hər-hansı bir nöqsan tapmaq cəhdində olunmuşdur.

Axundov Ordibehişt qaranquşlarının və tarmar olmuş mühacir və fərarilərin qayıdacaqları günün arzusunda idi. O, zərduştlərin İrandakı dini rəhbəri Mankəci Lim Ciyə yazdığı məktubda deyir:

«İnsanların ömrü olduğu kimi, dövlət və dinlərin də ömrü vardır... İranda islam dini hələ ki, qalacaqdır, çünki o hələ sona çatmamışdır. Lakin bu münasibət əvvəllərdə olduğu kimi qalmayacaqdır və bir zaman sizlər müsəlman İran camaatının nəzərində hamıdan əziz və hörmətli olacaqsınız. Belə ki, sizin ətraf məntəqələrdə məskünlaşmış mühacirləriniz tezliklə öz doğma vətənlərinə qayıdacaqdır». Axundov mühacirlərin İrana qayıtmaqla şəriətin əvəz olunacağını hesab etdiyi üçün deyir:

«İslam əvvəllər olduğu kimi qalmayacaqdır. Necə istəyir eləcə də qalsın, amma din kimi qalmasın. Lakin ideologiyadan bir qədər üstün olsun».

Axundov hazırladığı planın həyata keçirilməsində İranın həlledici rol oynadığını hesab edirdi. Mirzə Fətəlinin tərbiyəsi altında olmuş İranın Tiflisdəki konsulluğunun nümayəndəsi Mirzə Əli xan Əminuddövlə onun tapşırıqlarını icra edən məmurlardan biri idi. İşini başa catdırdıqdan sonra Axundovun təklifi ilə rüşvət verməklə əyalətlərdən birinə hakim təyin olunur. Təsəvvür edin ki, qərb mədəniyyətiindən asılı olan adi bir konsulluq işçisi dərhal icra hakimi təyin

¹ «Məqalələr silsiləsi» səh. 99.

olunur. Çünki sifariş ustad tərəfindən verilmişdir və bu iş üçün kifayət qədər pul da ayrılmışdır. O bu tövsiyəni Mirzə Yusifxan Müstəşaruddövləyə göndərdiyi məktubda yazır:

«Hər şeydən əvvəl Əli xan barədə bildirmək istəyirəm ki, səy edib onu çox tez bir zamanda xarici ölkələrdən birinə səfir göndərəsiniz. Əgər o, belə bir vəzifəyə təyin olunarsa, öz eviniz üçün illik kirayə pulunu təxirə salmadan ödənilməsinə söz verirəm. Xaricə göndərilməsə, heç olmasa İranın daxilində vilayətlərdən birinə hakim təyin edin. Belə etdikdə sizin pulunuz yenə ödəniləcək və siz öz haqqınıza çatacaqsınız».¹

O, Müstəşaruddövlənin Azərbaycanda hakim olmasını istəyir. Göndərdiyi məktubda yolun yaxınlığını bəhanə gətirərək deyir:

«Çox istərlik ki, siz daha yaxın gələsiniz və Təbrizdə nazir vəzifəsinə təyin olunasınız».²

Təbii ki, daxili işlər nazirinə rüşvət verilir və Müstəşaruddövlə çox tez bir zamanda Azərbaycana hakim təyin olunur. Həmən Müstəşaruddövlənin adı bu günlər İranın azadlıq uğrunda mübarizə aparan İrəc Əfşar, Kermansahda frankmasonluğun əsasını qoymuş Abbasqulu bəyin nəslindən olan doktor Firudun Adəmiyyət kimi ziyalılar ilə birlikdə çəkilir və gözəl sözlərlə yad olunur. Bütün bunlarda yanaşı onun həyat və hakimiyyət illəri barədə də kitab və məqalələr yazılmışdır.

Firudun Adəmiyyət bütün ömrünü bu kimi şəxslərə həsr edən ziyalılardan olmuşdur. O Axundov barədə də ayrıca kitab yazmışdır. Adəmiyyət Axundovun nəzəriyyələrini xülasə olaraq belə bəyan edir:

¹ «Yazışmalar» səh. 183.

² «Yazışmalar» səh. 186.

«Mirzə Fətəlinin fəlsəfi baxışlarını ixtisarla belə izah etməliyik. O, tam mənada materiyanın əsalətini qəbul edir və mücərrəd aləmə (abstrakt ruha) etiqad bəsləməirdi. Qətiyyətlə aləmi idarə edən mütləq bir varlığın (vacibəl-vücudun) mövcud olmasını inkar etmiş və hər şeyin əsas və varlığını ilk dəfə sudan meydana gəldiyinə əsaslanmışdır».¹

İİR-in sabit xarici işlər naziri doktor Əliəkbər Vilayəti «Məşrutə inqilabının ideoloji müqəddiməsi» adlı kitabı yazanaqək, Axundov kiminsə etirazına səbəb olmadan yazıçılar tərəfindən belə vəsf olunurdu. O öz kitablarında heç nədən çəkinmədən müsəlmanların dini etiqadlarına isteza ilə yanaşır və Axundovu bu ifadələrdə vəsf etməyə çalışır:

«İnsanları hidayət etmək üçün Allaha peyğəmbər göndərmək lazımdırımı? Xeyr! Bunun heç bir luzumu yoxdur. Bilməliyik ki, Həzrət Məhəmməd dövrünün ən tədbirli və ən dərrakəli şəxsiyyəti olmuşdur. Fəsaəət və bəlağətə gəldikdə isə, ərəblər arasında onun tayı-bərəbəri olmamışdır... Onun savadsız olduğı haqda deyilənlər isə tamamilə əsassızdır. Xeyr! O, savadsız olmamışdır. Sadəcə olaraq dövrünün alimləri tək geniş yayılmış elmlərdən və sivilizasiyadan xəbərsiz idi...

Əxlaq və davranış baxımından digər ərəblərdən heç də fərqlənmir və onlar tək heç bir elmi məlumat və hikmətə malik deyildi... Mələk, cin və digər xariqül-adə varlıqların mövcud olmasına qəlbən inanır və belə düşünürdü ki, dünyada mövcud olan bütün millət və tayfalar bu kimi varlıqlara etiqad bəsləyir. Belə ki, əgər onlara etiqad

¹ Firudin Adəmiyyət: «Mirzə Fətəli Axundovun nəzəriyyələri» 1-ci çap. Tır ayı 1349-cu il. Xarəzmi, səh. 174.

bəsləməsəydilər, öz müqəddəs kitablarında onlar haqda sönbət açmazdılar».¹

Axundov hələ sağ ikən işlərinin nəticəsini görür. Övladı olmayan oğlu vəfat etdikdən sonra Mirzə Fətəli qəm dəryasına qərq olub 66 yaşında dünyasını dəyişir və dəfn mərasimində canazəsini aparan altı nəfər şəxsdən savayı kimsə iştirak etmir.

Axundovun öz fikir və nəzəriyyələrini yaydığı üsullardan biri də pyes və teatr səhnələri yazmaq idi. Onu şərqin ilk dramaturqu, roman və hekayə yazan ilk yazıçısı hesab etməsək də, bu sahədə İran, Qafqaz və bütün Asiyanın ilkinlərindən olmasında şəkk etməməliyik. Yazdığı pyeslərdə əksər hallarda dini ideologiyaya istehza ilə yanaşılır və islama heç bir şəkildə aid olmayan, lakin müxtəlif yollarla müsəlmanların aqidəsinə çevrilən irticai və xurafi etiqadları səhnəyə qoymaqla bütövlükdə din aləmi, ruhani və dindarları məsxərə edir.

Mirzə Fətəli Axundovun yazdığı bəzi əsərlər:

1. Altı səhnədən ibarət olan komik təmsillər (1266-1272).
2. Yusif şahın hekayələri. Aldanmış kəvakib (1273).
3. Kamaluddövlə ilə apardığı məktub yazışmaları (1279-1280).

Məqalələr:

1. İrad risaləsi. Nəsirəddin şahın tarixinin tənqidi araşdırılması (1279).
2. Millət qəzetinin və Sürüş İsfahaninin şeirlərinin tənqidi (1283).
3. Mirzə Ağa Təbrizinin pyesinin tənqidi.

¹ «Əlavələr» sən. 493.

4. Yusif xan Müstəşaruddövlənin yazdığı «Bir kəlmə» adlı risalənin tənqidi (1292).

5. Filosof Heyomun Vacibəl-vucudu (mütləq varlığı) inkarı.

6. İngilis filosofu Con Stevart Milin azadlığa verdiyi izahat.

7. Filosof Siliondun Türkiyənin iqtisadi böhranına dair çəkdiyi misal (1281).

8. Türk və fars dilində yazılmış Mövləvinin məsnəvisinin tənqidi (1293).

9. Türk dilinin tədrisi və məktəblərinin inşası (1294).

10. Vaqif və Zakirin türk dilində yazdıqları divanın tənqidi.

11. Türk dilində yazılan Çələbi kitabı barədə.

12. Babilik əqidələri.

13. Xristofor Kolumbun tarixi (natamam).

14. Osmanlıların 1618-ci ildə Bağdada yürüşü (rus dilində).

15. Ərəb ibarətləri barədə bəhs və araşdırmalar (ərəb dilində).

Şeirlər:

1. Puşkinin ölümü.

2. Şiələrin məhərrəmlik əzadarlıqlarının istezası.

3. Gözəl Paşa qızı Vanda.

4. Mərsiyəxan axund.

5. Ruzikardan şikayət.

6. Əbdürrəsul xanın sayıqlamaları.

7. Təqlidin tənqidi.

8. Yeni əlifba.

Axundov dinə qarşı mənfi tərzi-təfəkkür yaratmaqla İranda, Türkiyədə və xüsusilə Qafqazda özünə bir çox tərəfdar

cəlb edə bilər. Rusiya dövlətinin himayəsi ilə həmin şəxslər geniş surətdə Axundovun nəzəriyyələrini yayır və təbliğ etməyə başlayır. Cəlil Məmmədquluzadə, Məhəmməd Səid Ordubadi, Həsən bəy Zərdabi və başqalarını müəyyən qədər də olsa Axundovun ideoloji davamçılarından hesab etmək olar. Bolşevik (Rusiya) inqilabından sonra demək olar ki, Axundovun bütün nəzəriyyələri Qafqazda, xüsusilə Azərbaycanda icra olunmağa başladı. Hal-hazırda bu ölkənin müxtəlif yerlərinə onun büst və heykəlləri ucaldılıb, Azərbaycan dövlət kitabxanası, həmicin bir çox mədəni, elmi və sənət mərkəzləri Axundovun adını daşıyır.

Əziz oxucu, heç insafdırmı fondunda Tövrət, İncil, Qurani-Kərim, saxlanılan ən böyük kitabxana «Mən bütün dinləri puç və əfsanə hesab edirəm» deyən bir şəxsin adını daşısın?! Və yaxud ən böyük dövlət atributu olan üç rəngli bayrağında ideoloji əsaslarından biri də yaşıl rənglə əks olunan islam dininin hakim olduğu bir ölkədə belə bir dinsiz şəxsin heykəlləri ucaldılısın?!

SON SÖZ

Baş verən son dəyişikliklərdən sonra keçmiş sovetlər birliyində siyasi fəaliyyətlər üçün münasib şərait yaranmışdı. Bu illər ərzində müsəlman ölkələrinin, xüsusilə Azərbaycan xalqının arzu etdiyi şeylərdən biri də ərəb əlifbasına qayıdış idi. Bu böyük hadisə müsəlman türkləri üçün iftixar hissi idi. 1988-ci ilin noyabr ayında keçirilən 18 günlük mitinqlərdən sonra ortaya çıxarılan məsələlərdən biri də ərəb əlifbasına keçid tələbə idi. Lakin bir müddət keçdikdən sonra siyasi səhnədə müxtəlif dəyişikliklər baş verir və xarici dövlətlərin nüfuzu nəticəsində bəzi ziyalılar öz mövqeyindən geri

çəkilməli olurlar. Millətin bu həqiqi istəyi təhrif olunaraq latın əlifbasına keçid məsələsi meydana gəlir. Bu məsələ İslam dünyasında böyük etirazlara səbəb olur. Hal-hazırda zor gücünə öz əlifbalarından məhrum olmuş millət öz doğma əlifbalarına qayıdırlar.

Belə bir şəraitdə Azərbaycanın ziyalıları nəyə əsaslanaraq milləti latın əlifbasını qəbul etməyə vadar edirlər?

Onlar millətin yaddaşında gözəl adlarla həkk etmək əvəzinə, özlərini Axundovun davamçılarına çevirmişlər. Azərbaycan ziyalıları Məhəmməd Hadinin dediyi: «Yox millətimin xətti, bu imzalar içində!» sözləri ilə fəxr etməlidirlər.

Müsəlman Azərbaycan milləti yadelli ölkələrin onları bədbəxtçiliyə sürükləməklə öz istəklərinə çatmağına yol verməməlidirlər.

Azadlıq və istiqlaliyyət carçısı Ustad Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar hələ neçə il əvvəl əlifbanın dəyişiləcəyinə dair hazırlanmış hiylədən agah olaraq Türkiyə və Qafqaz ölkələrinə bu barədə xəbərdarlıq etmişdir:

Türk övladı, qeyrət vaxtıdır!

Ayırıb şeytan əlifbası sizi Allahdan
Öz əlifbamızı yazsan, tapasan Qurani
Dünya beş gündü, Cəhənnəmdə olursa olsun!
Gəl cihad ilə tapaq Cənnəti cavidanı.
Hay verin Allaha, şeytanı qoyun tək qalsın,
Tovlanıb-tovlamağın da quzum, əndazəsi var.
Allahın şəhri nəbidir, qapısı şahı vəli,
Deşik axtarma, bu şəhrin belə dərvazəsi var
Türklərin qeyrəti, Türkiyyədə Qafqazda gərək
Qaynasın, indiki islam da cihad meydanıdır

Kərbəla faciəsi təcdid olur İranda
Qeyrətin qaynadı bil ki, bu Hüseynin qanıdır
Akifin şeirinə bax, gör nələr etmiş bizə küfr,
Hər qədəm bir quyu qazmış, nə də salmış dərinə.
Biz də islama qayıtdıqda gəlin əlbir olaq,
Türklərin hər iki dünyası qayıtsın yerinə
Kufrü gördüz necə çiy-çiy yedi islam ciyərin,
Siz də küfrün ciyərin indi kabab etməlisiz
Apırıb Qafqazı cənk ilə cavab etdi bizə
Siz də bu küfrə cihad ilə cavab etməlisiz
Qovzayın nəreyə təkbirlə müsəlmanlığınızı,
Fars tək sabit edin islama salmanlığınızı
Farsı, türkə-ərəbə faiq edən Salmandır
Göstərin siz də bu Bilqeyse suleymanlığınızı
Hər kim Allahına baş əymədi heyvan qalacaq
Göstərin siz də bu heyvanlara insanlığınızı.

Şəhriyar

MÜNDƏRİCAT

Ön söz.....	4
Epiloq	9
Xətt və əlifbaların tarixçəsi.....	11
Ərəb əlifbasının islah və təkmilləşdirilməsində aparılan elmi işlər14	
Axundovun təşəbbüsü ilə xristianların ərəb əlifbasının dəyişilməsinə dair irəli sürdükləri latınlaşdırma prosesi	15
Erməni Mirzə Mülküm xanın əlifbanı dəyişmək söyləri	19
Digər islam ölkələrində əlifbanın dəyişilməsi barədə fitnə-fəsad .	21
Sovet Azərbaycanında əlifbanın dəyişdirilməsi.....	23
Əlifbanın dəyişilməsi ilə bir çox elmi və ədəbi əsərlərin məhv edilməsi.....	29
Əlifbanın dəyişdirilməsi ilə xəttatlıq sənətinin aradan getməsi	32
Əlifbanın dəyişilməsi ilə müsəlman xalqlarına dəyən ictimai-mənəvi zərər.....	34
Ərəb əlifbası müsəlmanların birlik rəmzidir	35
Özünə qayıdış irtica və xurafatdırımı!?	36
Latın əlifbası havadarlarının səhvi	38
Latın əlifbası kimlərin arzusu olmuşdur?	39
Başqa ölkələrin səhvlərini təkrarlamamalıyıq.....	46
Latın əlifbasının çatışmazlıqları haqda bir neçə söz.....	46
Əlifbanın dəyişilməsi ilə Azərbaycanda baş verən faciələr	50
Mirzə Fətəli Axundov.....	52
Onun düşüncə və təfəkkürünün davamı	52
Son söz	75

**Qorxum budur oyun ola
Millət yenə qoyun ola
Kimdir bizə boyun ola?
Ki, qurdu biz qova bilək
Qurdun şərin sova bilək.**

Ustad Şəhriyar

**ÇAPA HAZIRLAYAN:
«ARAN» MƏDƏNİYYƏT MƏRKƏZİ
TƏBRİZ**